

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De vernietigende macht der hedendaagse wapenen: de lessen van de Eerste Wereldoorlog in het militaire debat in Nederland 1918-1923

Klinkert, W.

Publication date

2011

Document Version

Final published version

Published in

De grote oorlog: kroniek 1914-1918

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Klinkert, W. (2011). De vernietigende macht der hedendaagse wapenen: de lessen van de Eerste Wereldoorlog in het militaire debat in Nederland 1918-1923. *De grote oorlog: kroniek 1914-1918*, 22, 53-114.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

DE GROTE OORLOG

kroniek 1914-1918

DEEL 22

Eerste Wereldoorlog in foto's, teksten en documenten

Uitgeverij Aspekt

De Grote Oorlog - kroniek 1914-1918

deel 22 - 2011

Een uitgave van Uitgeverij Aspekt

Amersfoortsestraat 27, 3769 AD Soesterberg, Nederland

tel.:0346-353895, fax: 0346-350947

info@uitgeverijaspekt.nl - <http://www.uitgeverijaspekt.nl>

Hoofdredactie: Henk van der Linden, Hans Andriessen, Leo Dorrestijn en Perry Pierik

Omslagontwerp: Anipa Baitakova / Aspekt Graphics

Binnenwerk: Joyce Gadellaa / Uitgeverij Aspekt Graphics

© 2011 Uitgeverij ASPEKt

ISBN: 978-90-5911-397-8

NUR: 680

Voor info over wo-1-projecten: www.ssew.tk

De Grote Oorlog - kroniek 1914-1918 verschijnt regelmatig.

Deel 1: ISBN 90-5911-026-9

Deel 2: ISBN 90-5911-187-7

Deel 3: ISBN 90-5911-217-2

Deel 4: ISBN 90-5911-189-3

Deel 5: ISBN 90-5911-199-0

Deel 6: ISBN 90-5911-220-2

Deel 7: ISBN 90-5911-230-X

Deel 8: ISBN 90-5911-152-4

Deel 9: ISBN 90-5911-232-6

Deel 10: ISBN 90-5911-242-3

Deel 11: ISBN 90-5911-293-8

Deel 12: ISBN 90-5911-264-4

Deel 13: ISBN 90-5911-185-0

Deel 14: ISBN 90-5911-534-1

Deel 15: ISBN 90-5911-630-5

Deel 16: ISBN 90-5911-649-6

Deel 17: ISBN 90-5911-650-X

Deel 18: ISBN 90-5911-651-8

Deel 19: ISBN 90-5911-723-5

Deel 20: ISBN 90-5911-724-2

Deel 21: ISBN 978-90-5911-965-9

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (postbus 882, 1180 AW, Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) van deze uitgave in bloemlezingen, readers, en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912), dient men zich tot de uitgever te wenden.

DE Vernietigende Macht der Hedendaagse Wapenen¹

DE LESSEN VAN DE EERSTE WERELDOORLOG IN HET MILITAI- RE DEBAT IN NEDERLAND 1918-1923

“In geen vroegere oorlog heeft de inzet van geestelijke, zedelijke en stoffelijke volkskrachten een omvang genomen, een invloed uitgeoefend als in den wereldkrijg”.² “De strijd bleef niet beperkt tot legers en vloten, doch alle industriele en moreele krachten, ja de geheele volkskracht werd ingezet om de tegenpartij te vernietigen”.³ Deze twee citaten van officieren geven een hoofdthema in het militair-publieke debat van de jaren kort na de ‘Grote’ oorlog weer. Het was een reactie op de overweldigende ervaring van de wereldoorlog, al had deze dan buiten de landsgrenzen plaatsgevonden. Hoe moest het neutrale Nederland in een bredere dan alleen militair-technische zin reageren op een strijd die alle aspecten van het bestaan raakte en een ongekend omvangrijke inzet van niet-militairen had geëist? Zou een volgend conflict een nog veel heftiger versie van de jaren 1914-1918 zijn en zou het dan nog realistisch zijn te denken dat Nederland hier niet bij betrokken zou raken? Militairen en burgers discussieerden in de directe naoorlogse jaren over dergelijke fundamentele vraagstukken. Het betrof immers in wezen de vraag of een kleine staat als Nederland zich nog geloofwaardig op een eventuele nieuwe oorlog kon voorbereiden. Was juist niet de les van vier jaar mobilisatie het bewijs voor een negatief antwoord?

Deze bijdrage analyseert het debat in de jaren 1918-1923 binnen de defensieorganisatie en in de publieke media. Leidende militairen wezen met klem op de mogelijkheid dat Nederland in de toekomst een geloofwaardige militaire macht kon blijven houden, als het maar zijn bestaande organisatie intact hield en technisch en tactisch moderniseerde. Buiten de organisatie beklemtoonden vooral (oud) officieren nadrukkelijk en hartstochtelijk dat moderne, grootschalige oorlog ook voor Nederland

nog mogelijk was, als het Nederlandse volk maar bereid was zich hierop voor te bereiden. In dit publieke debat kwamen vooral de band tussen leger en volk in vele schakeringen en die tussen leger en industrie, naar voren. In beide met felheid gevoerde debatten bleef opvallend genoeg een fundamentele vraag praktisch onaangeroerd: moest de conclusie uit de wereldoorlog niet zijn, dat kleine staten onverdedigbaar waren geworden en moderne oorlogvoering door hen niet meer te voeren was? Waarom bleef die existentiële vraag verborgen?

DE OVERGANGSPERIODE

De discussie over de toekomst van de defensie vond plaats tegen een achtergrond van grote onzekerheid en internationale spanning. 1919 stond in het teken van de Belgische annexatie-eisen en die spanning groeide in het najaar dusdanig, dat een gewelddadige beslechting mogelijk leek.⁴ Het volgende jaar sloten de Belgen zich militair bij Frankrijk aan. In Duitsland bleef het de eerste naoorlogse jaren onrustig door communistische, separatistische en nationalistische agitatie. In maart 1920 naderden gevechten bij Wezel en Münster de Nederlandse grens. Januari 1923 bezetten Belgisch-Franse troepen het Ruhrgebied en dreigde een mogelijke onafhankelijkheidsverklaring van Rijnland. Midden- en Oost-Europa verkeerden de eerste naoorlogse jaren nog in tumultueuze gisting met een onzekere uitkomst. De Volkenbond, waar Nederland in maart 1920 lid van werd, leek voor al deze problemen voorlopig nog geen oplossing te bieden. In Nederlandse militaire kring kreeg deze organisatie op zijn best het voordeel van de twijfel, scepsis lijkt een nog betere omschrijving.

Van meer structurele aard was het besef van de vooral kwantitatieve achterstand op het gebied van bewapening – dus de noodzaak tot investeren – en van de gevaarlijke West-Europese verhoudingen. De Geallieerde bezetting van het Rijnland was een mogelijk kruitvat en zou dit tot ont-ploffing komen, dan was een voortduren van de Nederlandse neutraliteit – zo lieten Britse, Belgische en Franse militairen duidelijk weten – weinig waarschijnlijk. Militair waren er dus voldoende redenen juist actief en innovatief te blijven en af te zien van bezuinigingen. Dit stond in schril contrast tot twee andere belangrijke stromingen in het publieke debat, de afkeer van oorlog en de wens tot bezuinigen. Bezuinigingen op de begrotingen voor Oorlog en Marine vormden een harde politiek realiteit en de

SDAP nam in 1921⁵ en de links-liberale vrijzinnig-democratische bond in 1924 het standpunt van eenzijdige ontwapening in.⁶ Het verdwijnen van Duitsland als militaire mogendheid en de vorming van de Volkenbond leken afdoende argumenten voor deze antimilitaire houding. Bovendien was na de lange en dure mobilisatieperiode het enthousiasme voor het leger onder de bevolking bepaald niet gegroeid.

Over publieke en politieke belangstelling had de legerorganisatie de eerste naoorlogse jaren niet te klagen. Zelden was in zulke korte tijd zoveel politieke debattijd aan defensiezaken gewijd. Totdat minister Van Dijks legerwetten in 1922 de defensieorganisatie hervormden, had de Tweede Kamer al driemaal langdurig ministeriële voorstellen over een nieuwe legerorganisatie besproken: in januari 1920, in december van dat jaar en in juni 1921.⁷ Deze debatten waren vergezeld gegaan van een stortvloed aan brochures en (politieke) pamfletten over de toekomst van de krijgsmacht.⁸

Terwijl bezuinigingen zeker een rode draad in deze politieke discussie vormden, waren het antimilitarisme en pacifisme in de eerste naoorlogse periode nog niet zo dominant. Henri Beunders constateerde in zijn dissertatie, dat in 1923 zo'n beetje alle pacifistische bewegingen die tijdens de oorlog ontstaan waren, waren verdwenen. Het jaar 1923 beschouwt hij als keerpunt naar het felle en breed gedragen antimilitarisme van het Interbellum. Zowel de Frans-Belgische bezetting van het Ruhrgebied in januari van dat jaar, die oorlog even weer heel dichtbij bracht, als het massale verzet tegen de vlootwet in september-oktober deden de stemming omkeren.⁹ Vanaf 1924 ontstond een ongekend fel publiek debat tegen defensie-uitgaven en de 'barbarij' van de moderne oorlogvoering met zijn gifgas en luchtbombardementen op burgers. Als icoon van deze ommezwaai kan het debat van oud-opperbevelhebber Cornelis Jacobus Snijders (1852-1939) met het liberale Eerste Kamerlid en hoogleraar David van Embden (1875-1962) in de Haagse Dierentuin gelden, dat op 30 september 1924 plaatsvond. Een maand later werd de christelijke pacifistische beweging *Kerk en Vrede*¹⁰ opgericht. Bovendien vond in augustus 1924 de *Jongeren Vredes Actie* plaats en zag in december van dat jaar de *Nooit Meer Oorlog Federatie* het licht. Ook was 1924 het jaar van de al eerder genoemde 'bekering' van de vrijzinnig liberalen tot het pacifisme.

HET INTERNE DEBAT

In de Nederlandse verhoudingen omvatte de militaire top, naast de minister, de kleine kring van officieren van de Generale Staf. De beleidsbepalende top betrof in 1918-1923 schematisch de volgende officieren:

minister	opperbevelhebber	chef GS	C veldleger	Dir HKS ²
Alting von Geusau sept. '18 - jan. '20	Pop nov. '18 - nov. '19	Pop dec. '18 - mrt '20	Burger dec. '18 - aug. '21	Ten Bosch jan. '18 - aug. '20
Pop mrt. '20 - juli '21		Van Tuinen mrt. '20 - juli '20	De Block aug. '21 - feb. '22	Van Dam van Isselt aug. '20 - mei '25
Van Dijk juli '21 - aug. '25		Van der Hegge Zijnen aug. '20 - feb. '22	Muller Massis feb. '22 - dec. '28	Van Munnekrede mei '25 - aug. '28
		Forbes Wels feb. '22 - okt. '25		

Willem Frederik Pop (1858-1931)

Johan Hendrik van der Hegge Zijnen (1860-1923)¹²

Johannes Burger (1861-1928)

George August Alexander Alting von Geusau (1864-1937)

Henri Christiaan Antonie de Block (1864-1928)¹³

Marcus Daniel Albert Forbes Wels (1865-1930)

Christoffel van Tuinen (1865-1947)

Theodoor Frederik Jan Muller Massis (1866-1948)

Johan Lambert ten Bosch (1867-1936)

Willem Edmond van Dam van Isselt (1870-1951)

Jannes Johannes Cornelis van Dijk (1871-1954)

Petrus Jacobus van Munnekrede (1873-1949)

Het militaire debat laat zich onderscheiden in drie niveaus. Ver van de openbaarheid, op de bureaus van de Generale Staf en het Departement van Oorlog in Den Haag, werkten officieren aan de technische en tactische innovaties die zij uit de oorlogservaring van de omliggende voormalig belligerenten destilleerden. Hiervan bereikte zo goed als niets de buitenwereld totdat de nieuwe militaire voorschriften verschenen. Ook deze, echter, circuleerden in zeer kleine (officiers)kring. Toch is het van belang deze militaire reactie op de oorlog te bezien en te beoordelen. Zij geeft een inkijk in de kwaliteit van het officierskorps en een indicatie in hoeverre de legerorganisatie openstond voor nieuwe ideeën en welk oorlogsbeeld na 1918 dominant werd. Tevens kan een oordeel gegeven worden over de relatie tussen politieke en militaire plannenmakerij.

Officieren traden in de openbaarheid als ze hun de pennenvruchten in de vakpers publiceerden. Hoewel deze zeker niet door een groot publiek werden gelezen, konden geïnteresseerden er kennis van nemen en kon de pers ze citeren, en deed dat ook. Dagbladen verwezen naar artikelen uit de *Militaire Spectator* en naar voordrachten, gepubliceerd in het *Orgaan van de Vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap*. Ten slotte was er *Mavors*, het periodiek voor reserveofficieren, en dat waren er sinds de mobilisatie tienduizenden. De meeste bijdragen waren van militair-technische aard, maar politieke of maatschappelijke thema's schuwden de officieren niet.

Naast deze tijdschriften was er inmiddels een, enigszins de verzuiling weerspiegelende, militaire verenigingspers ontstaan. Behalve de al langer bestaande publicaties van verenigingen als *Onze Vloot* (1906) en *Ons Leger* (1912), waren er nu bladen als *De Verlofsofficier* en de periodieken van de katholieke, christelijke en neutrale officiersverenigingen. Bij tijd en wijle bereikten artikelen uit deze bladen de landelijke dagbladpers. Deze militaire vakbladen vormen het tweede niveau. Ten slotte participeerden militairen in het publieke debat en dat vond zijn weerslag ruimschoots in de dagbladpers en andere opiniebladen. Deze bijdragen zullen van de drie niveaus zeker het meeste bereik hebben gehad. Ook buitenlandse publicaties hadden daarnaast nog een zeker publiek.

Innovatie achter de schermen

Het militaire bedrijf innoveert voortdurend om technisch en tactisch bij de tijd te blijven. In de jaren 1914-1918 was dit innovatieproces in de oorlogvoerende landen niet alleen bijzonder snel, maar ook fundamenteel vernieuwend in technische, tactische en organisatorische zin. De massaliteit van de oorlog, de inbreng vanuit de civiele samenleving, de aard van de technische vernieuwingen waren ongekend intens. De Nederlandse legerleiding beseftte het vernieuwende karakter van de oorlog zeker zo snel als de belligerenten. Binnen de beperkte Nederlandse mogelijkheden trachtte de legerleiding de innovaties bij te houden.¹⁴ Informatie kwam binnen via buitenlandse publicaties, via militaire attachés en via bezoeken van Nederlandse officieren aan de strijdende partijen, maar veel bleef gedurende de oorlog verborgen en moest zelf uitgeduzzeld worden. Bovendien was de import van grondstoffen voor wapenproductie moeizaam en ontbrak hier de kennis op gespecialiseerde technische terreinen en dan restten alleen langdurige proefnemingen met een onzeker resultaat. Masaproductie kwam gedurende de oorlogsjaren, op munitie na, niet op gang.

Hoe was de stand in november 1918? Een oorlog als aan het Westfront had het Nederlandse leger zelfstandig alleen voor zeer beperkte tijd kunnen voeren. Kwantitatief was het gebrek op alle gebieden te groot. De legerleiding beseftte dit zelf terdege. Op tactisch gebied lag dit waarschijnlijk anders. In elk geval waren de ontwikkelingen in de loopgraafoorlog goed bijgehouden, in tijdelijke nieuwe voorschriften verwerkt en in oefenscenario's uitgeprobeerd. Het al in 1916 verschenen voorschrift *Tactische en technische wenken*¹⁵ is een goed voorbeeld van een snelle en grondige analyse van de nieuwe tactieken. Bovendien was bij de artillerie een experimenteel regiment opgericht, waarin de nieuwe wapens van de oorlog, de houwtiser en de mortier, een plaats kregen. Andere wapens die de legerleiding terecht als belangrijke vernieuwingen zag, de mitrailleur en het vliegtuig, kregen een hoge prioriteit als het om productie ging, al lukte serieproductie van enige omvang gedurende de oorlog nog niet. De invoering van de stormtroepen in 1918 naar Duits model, is ook een goed voorbeeld van relatief snelle aanpassing aan veranderde gevechtsonstanden.

Kennis van over de grenzen

Het was gedurende de oorlog voor officieren van neutrale staten mogelijk de fronten in Oost en West te bezoeken.¹⁶ De Nederlandse krijgsmacht heeft van deze gelegenheid regelmatig gebruik gemaakt. Het laatste oorlogsjaar kan hierbij goed als voorbeeld dienen. De Britten ontvingen in januari 1918 een Nederlandse delegatie. De reis ging via Engeland naar Noord-Frankrijk.¹⁷ De volgende maand gaf het Duitse leger de gelegenheid de Vlaamse kustversterkingen te bezoeken.¹⁸ In juni 1918 reisde een Nederlandse militaire delegatie als gast van het Duitse leger, af naar België en het Westfront. De officieren bezochten het 2^e Leger van Georg von der Marwitz (1856-1929) en deden verslag van de loopgraafstelsels in de *Siegfriedstellung*, van de *Stosstrupps*, van de *Schlachtstaffel* van de Duitse luchtmacht, van de gasoorlog en weer van de Vlaamse kustverdediging. Opmerkelijk is de bijna met emotie beschreven indruk van de groot-schalige verwoesting van het Noord-Franse land.¹⁹ In september was het Oostenrijkse bergfront in Italië aan de beurt.²⁰ In oktober 1918 ten slotte stond een bezoek door H.J.D. de Fremery aan het Franse front gepland, mede gemotiveerd als goed voor het militair onderwijs.²¹ Onduidelijk is of deze reis daadwerkelijk doorgang vond.

Naast de reizen vanuit Nederland, die veelal een algemeen oriënterend militair karakter hadden, waren er bezoeken van een gespecialiseerdere aard. Zo bezochten Eduard Arthur Ferdinand Blokhuis (1861-1933) en munitiedeskundige Dirk de Kreuk (1871-1943) in de zomer van 1918 de Britse wapenfabrieken van *Armstrong Whitworth* in Newcastle –upon-Tyne en onderhandelden zij over de aankoop van mitrailleurs, patronen en houwitsers.²² Dit contact liep na het einde van de oorlog door en resulteerde in Nederlandse aankopen. Het was bovendien mogelijk cursussen bij de belligerenten te volgen. H.P. Pieper nam in Duitsland deel aan een handgranatencursus waarover hij in de *Militaire Spectator* van 1919 een artikel schreef.²³

Belangrijke informatie kwam ook van de militair attachés in Berlijn, Londen en Parijs, die nieuwe technische vindingen en tactische concepten snel doorgaven aan de Generale Staf in Den Haag. Zo berichtte Rudolph de Quay (1868-1933) vanuit zijn Parijse standplaats in augustus 1918 uitvoerig over tanks (*artillerie d'assaut*) en 75mm batterijen met autotractie (*artillerie volante*).²⁴ Hij bezocht in mei van dat jaar de vliegschool

van Le Tréport – en mocht zelf meevliegen, in juli het Vogezenfront en in oktober de uitgebreide Amerikaanse logistieke installaties en depots langs de Atlantische kust.²⁵ Muller Massis, de attaché in Berlijn, bekeek in mei-juni 1918 het Aisne-front en de omgeving van Laon en Reims. Vanuit een *observatoire* bij Hartennes, ten zuiden van Soissons, zag hij de gevechten. Bij Marcin-et-Vaux, ten westen van Soissons, was hij getuige van een luchtgevecht. In oktober bezocht de attaché het front van de Legergroep van Albrecht von Württemberg (1865-1939) in Elzas-Lotharingen, waarbij hem vooral de bescherming tegen luchtaanvallen, de houwitser, anti-tankmiddelen, het optreden van de luchtmacht en materiële tekorten opvielen.²⁶ Johannes Christiaan Cornelis Tonnet (1868-1937), die in Londen resideerde, bezocht in 1918 tweemaal het Britse front in Frankrijk.²⁷

De frontreizen leverden waardevolle informatie op, die doorgestuurd werd naar de deskundige specialisten in de Staf. Bovendien kregen de Nederlandse officieren de gelegenheid veel met buitenlandse officieren en hoogwaardigheidsbekleders als Hindenburg, Ludendorff, Mackensen, Joffre, Foch en zelfs de Duitse en Oostenrijkse keizer te spreken. Ze rapporteerden ook over het moreel, de ligging van eenheden, de inachtneming van militaire vormen en de levensstandaard in de gebieden waar ze doorheen reisden. Soms klonk uit de verslagen bewondering door, maar ook wel afschuw over de verwoestingen en het lot van de burgerbevolking. Relatief veel aandacht ging uit naar het fascinerende nieuwe luchtwapen in al zijn facetten.

Na de oorlog gingen deze reizen in gewijzigde vorm door. De eerste grote reis van Nederlandse officieren langs het Franse front van de Argonnen tot de Vogezen (Saint Dié) vond in augustus – september 1920 plaats. De nadruk lag, opmerkelijk genoeg, op de toepassingen van terreinversterkingen in Nederlands-Indië.²⁸ Muller Massis verlegde zijn aandacht in 1919 naar Denemarken en Zweden; de genie-officieren Johannes Cornelis Cramwinckel (1877-1930) en J.H. de Man (1891-1948) bezochten in september-oktober 1920 de Franse bunkers en loopgraven om genietechnische kennis op te doen²⁹; Hendrik Jacob Harm van Tarel (1887-1942), die tijdens de mobilisatie in Noord-Brabant de telegraafafdeling had geleid, deed in mei 1921 het Rijnland aan om moderne verbindingsmiddelen te bestuderen³⁰ en ten slotte bezocht Jan Joseph Godfried van Voorst tot Voorst (1880-1963) in juli 1923 het Britse leger. Het bezat in zijn ogen

weinig capaciteit meer om snel op het continent actief te zijn, en leed erg onder bezuinigingen.³¹

Voor detacheringen kwam na de oorlog vooral Frankrijk in aanmerking. De besprekingen hierover met de Franse autoriteiten begonnen al in augustus 1919 en twee maanden later begon een kleine stroom van Nederlandse officieren naar Frankrijk te vloeien. Voordien waren nog nooit zoveel Nederlandse officieren in zo korte tijd in een vreemd land gedetacheerd; De Quay had er z'n handen vol aan. Om er enkele te noemen: Frederik Jan Bijvoet (1869-1940) vertrok naar het *Centre d'études de chars de combat* in Versailles (november – december 1920); Hendrik Alexander Seyffardt (1873-1943) bezocht in juni – augustus 1921 het *Centre d'études tactiques d'artillerie* in Metz – nadat een eerdere detachering op zijn verzoek vroegtijdig was beëindigd - en Abraham Jacobus Maas (1883-1939) bestudeerde in juni – augustus 1922 de luchtdoelartillerie aan het *centre d'instruction* in Montargis.³² De verslagen van deze officieren vonden hun weg naar de Generale Staf. Zo concludeerde Bijvoet dat het Nederlandse terrein vooral uitnodigde te investeren in tankafweer. Een combinatie van luchtverkenningen, mitrailleurs met pantserdoorborende munitie en het natte doorsneden terrein kon tankoptreden zeer bemoeilijken. Seyffardt maakte van de gelegenheid gebruik het voormalige loopgravenfront in de Elzas te bezoeken.³³ Maas groeide in de volgende jaren uit tot een van de belangrijkste Nederlandse experts op het gebied van luchtverdediging.³⁴ De enige niet-Franse detachering vond in juli-augustus 1922 bij een artilleriemeetafdeling in Zweden plaats, onbekend is om wie het ging.³⁵ Waarschijnlijk de meest invloedrijke detachering is die van Van Munnekrede geweest, een van de belangrijkste experts op het gebied van de loopgravenoorlog, die Nederland bezat. Hij bezocht van november 1919 tot november 1920 de *Ecole supérieure de guerre* in Parijs en bleef nog twee jaar in Frankrijk gedetacheerd. Tussen hem en zijn mede-katholiek De Quay bestond een nauwe band.³⁶

In 1920-1922 bezocht J.F. van der Vijver deze voorname Franse militaire opleiding en publiceerde hier van 1923 tot 1927 in de *Militaire Spectator* een reeks artikelen over. Franse tactische ontwikkelingen waren zijn specialiteit.

Buitenlandse bezoeken aan Nederland waren veel schaarser. Het enige goed gedocumenteerde betreft dat van *major* James Ord van de *US Army*

in oktober 1919 aan de loopgraven en stormtroepopleiding in Waalsdorp. Hij oordeelde dat de in omvang beperkte opleidingsfaciliteiten aan de moderne eisen voldeden en zowel offensief als defensief de soldaten voldoende trainingsmogelijkheden boden.³⁷ De enige detachering die bekend is, gold die van de Franse kapitein Laulhé aan de Utrechtse militaire gymnastiekschool (1921-1922).³⁸ Veel meer berichten over het Nederlandse leger bereikten het buitenland via de in Den Haag aanwezige militaire attachés die sinds 1923 weer oefeningen van het Nederlandse leger bijwoonden.³⁹ De voornaamste attachés kwamen uit Frankrijk, Groot-Brittannië en België.

Oorlog op papier: het veldleger domineert

Militaire oefeningen, op de kaart of te velde, geven een indicatie hoe een toekomstig oorlogsscenario er uit kan zien en op welke eventualiteiten de militaire leiding zich voorbereidt. Gedurende de mobilisatie was het vaste oefenprogramma waaraan de Generale Staf leiding gaf, gestaakt. Direct na de oorlog, in 1920, werd de draad weer opgepakt; aanvankelijk met oefeningen op de kaart, vanaf 1923 met troepen te velde en vanaf 1924 met de traditionele grote divisie manoeuvres.

De aandacht ging vooral uit naar mogelijke aanvallen vanuit het oosten en het zuiden. Die eerste aanvalsrichting was vanzelfsprekend de traditionele. Opvallend is dat, nu Duitsland geen leger meer bezat, toch met de mogelijkheid van een aanval vanuit het oosten rekening werd gehouden. De Nederlandse Generale Staf zag de Duitse zwakte nadrukkelijk als een tijdelijk verschijnsel. Nieuw was de aandacht voor België. De verhouding tot de zuiderbuur was ingrijpend gewijzigd. De spanning uit 1919 naar aanleiding van de annexatie-eisen van Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg was niet vergeten; bovendien was België nu bondgenoot geworden van Frankrijk en speelde het een rol van betekenis in de bezetting van het Rijnland. Het Belgische leger lag niet alleen ten westen en zuiden van Limburg, maar ook ten oosten van de Nederlandse grens, van Vaals tot Nijmegen.

In november 1920 kwamen de officieren van de Generale Staf voor de eerste maal na de mobilisatie bijeen voor een strategische oefening op de kaart, zoals die ook vóór de oorlog gehouden werden. In de wintermaanden werd een gecompliceerd scenario doorgewerkt, dat stof tot discussie bood en waarin actuele of in de toekomst verwachte problemen

werden geanalyseerd. Deze keer startte de reeks bijeenkomsten met voordrachten van stafofficieren over ontwikkelingen die de krijgsmacht tijdens de mobilisatiejaren had doorgemaakt; na de jaarwisseling begon de scenarioanalyse. In de oefening had Duitsland zich losgemaakt van de bepalingen van het verdrag van Versailles en zocht het toenadering tot Polen en Rusland. Frankrijk en België hadden een geïsoleerde positie aangezien de Britten zich nergens aan committeerden. Nederland stelde zich neutraal op. De Volkenbond speelde geen rol. De veronderstelde oorlogsdreiging was een gevolg van spanning tussen Duitsland en Frankrijk, waarbij Rusland zich achter eerstgenoemde opstelde en België zich achter zijn zuiderbuur schaarde. Het Duitse leger concentreerde zich tegen Frankrijk dat samen met België mobiliseerde. Duitsland vroeg aan Nederland doortocht door Limburg en Oost-Brabant voor de aanval op Frankrijk. Nederland weigerde dit verzoek en dat was een *casus belli*.

Op de Duitse inval reageerde Nederland met een concentratie van het veldleger in Oost-Brabant in een zo offensief mogelijke opstelling om onnodig ver doordringen van Duitse troepen op Nederlands grondgebied te beletten. De Duitse inval leidde tot samenwerking met het Belgische leger. Tussen beide hoofdkwartieren kwam zelfs een draadloze radioverbinding tot stand. Het Nederlandse veldleger kwam in de Peel in serieus gevechtscontact met Duitse eenheden die tot achter de Zuidwillemsvaart werden teruggedrongen. In samenwerking met het Belgische leger drongen andere Nederlandse troepen bij Maastricht aanwezige Duitse eenheden weer oostwaarts.

Het volgende jaar, in de maanden oktober 1921 – februari 1922, voerde het Nederlandse leger een bondgenootschappelijke oorlog tegen ‘Rood’ (Duitsland). De strijd begon met een inval van Rood, die tot een stellingoorlog aan de IJssel en Maas leidde, maar nadien brak Rood in Noord-Brabant door en viel aan in de richting van ’s-Hertogenbosch. Het bondgenootschap (‘Blauw’) waartoe Nederland behoorde, wilde tot de tegenaanval overgaan. Die aanval omvatte drie legers, een in Noord-Brabant, een in het rivierengebied en een in Utrecht en op de Veluwe. Dit laatste leger was het Nederlandse veldleger dat in Gelderland tot het offensief overging.

Deze laatste oefening kende een zware logistieke component. Veel opdrachten aan de stafofficieren betroffen aan- en afvoer van personeel, materieel, munitie en voeding van het veldleger. Op basis van Franse

en Duitse gegevens werden nauwkeurige berekeningen gemaakt over alle noodzakelijke logistieke aspecten van een grootschalig offensief door het veldleger. In beide oefeningen fungeerde Rotterdam, net als gedurende de mobilisatie, als logistiek centrum.

De strategische kaartoefeningen van de wintermaanden vertoonden enkele bijzondere aspecten. Opmerkelijk is dat zo kort na de ondertekening van het verdrag van Versailles het Nederlandse leger uitging van mogelijke Duitse agressie. De eerste oefening speelde weliswaar in een fictief jaar 19x, maar de tweede was nadrukkelijk in de eigen tijd (1922) geplaatst. Bovendien trad het Nederlandse leger offensief en in coalitieverband op, elementen die voordien niet zo nadrukkelijk hoofdbestanddelen in dergelijke papieren oorlogen vormden. Meer dan vroeger stond de rol van een onafhankelijk opererend veldleger, opgebouwd volgens de modernste continentale inzichten, centraal. Dat veldleger moest Nederland een geloofwaardige militaire bondgenoot maken en moest in uitzonderlijke gevallen, als van een Belgische aanval, ook zelfstandig kunnen optreden. De onzekerheid wat te verwachten van de Volkenbond en de lopende studies naar de vorm van de toekomstige oorlogvoering en legerorganisatie waren andere leidende gedachten achter deze oefeningen. Juist in deze discussie was nut, noodzaak en vorm van het veldleger een bepalend element. Een modern veldleger impliceerde immers hoge uitgaven voor modern materieel en veel oefening van personeel alsmede een omvangrijk beroepskader. Bovendien – en hierover later meer – maakten officieren graag duidelijk dat het veldleger het vaderland vier jaar lang van oorlogsgeweld gevrijwaard had.

Ten slotte is de afwezigheid van de Volkenbond opmerkelijk. De concrete gevolgen van het Nederlandse lidmaatschap voor de strategische defensieplanning waren nog onvoorspelbaar; de Bond zelf misschien ook wel ongewenst.⁴⁰ Toch was de Bond niet helemaal afwezig, zoals blijkt uit de volgende oefening. Behalve de twee strategische oefeningen op de kaart hervatte de Generale Staf namelijk ook zijn traditionele zomerse stafoefeningsreizen in het terrein. In juni 1920 mobiliseerde in het scenario daarvan het Nederlandse leger, na een oproep van de Volkenbond, tegen agressie van Duitsland en Rusland. Het Nederlandse veldleger trad, samen met het Belgische leger, als Volkenbondcontingent op in Oost-Brabant en Oost-Gelderland. Zonder oorlogsverklaring vielen Duitse troepen Gelderland

binnen. Daarna ging het Nederlandse leger over tot een loopgravenstrijd ten oosten van Naarden. Op basis van gedetailleerde Franse en Duitse gegevens werd een uitgebreid loopgravenstelsel, met offensieve en defensie acties, voor Naarden gesimuleerd. Dit was hetzelfde gebied waar in 1915 de eerste grote Nederlandse oefening in de loopgravenoorlog had plaatsgevonden. Snijders had in 1918 het belang hiervan nogmaals nadrukkelijk onderschreven.⁴¹ De keuze de loopgraafoorlog bij Naarden⁴² en in het noordelijk gedeelte van de Waterlinie te beoefenen was dan ook niet vreemd. In deze kaartoefening werden alle loopgraafwapens zoals mortieren, gas, vlammen-sputten, zoeklichten en houwiters ingezet. Ook mobiele oorlogvoering in Noord-Brabant was onderdeel van dit scenario.⁴³

In juni 1921 betrof de stafoefeningsreis een scenario waarin Polen en Rusland in oorlog waren, Britten en Amerikanen uit Duitsland waren teruggetrokken en de Fransen Frankfurt en de Belgen het Ruhrgebied hadden bezet. Belgische troepen overvielen daarop de Limburgse Maasbruggen waarna het inmiddels gemobiliseerde Nederlandse veldleger oprukte naar Noord-Limburg. Belgische eenheden bleken echter te sterk en de Nederlandse krijgsmacht moest zich achter de grote rivieren hergroeperen en versterken. Intussen bezette het Belgische leger Oost-Brabant en Limburg. Nadat Franse troepen Belgische eenheden in Duitsland hadden afgelost, viel het Belgische leger Gelderland aan en drong het Nederlands leger tot de Grebbelinie terug. Vanuit het zuiden hielpen de Fransen de Belgen ondermeer door inzet van tanks. Uiteindelijk viel het Nederlandse veldleger terug tot de provincie Utrecht, tussen de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Grebbelinie.

De stafoefeningsreis van juli 1922 behelsde het zuidfront van de Vesting Holland. Het scenario was opgebouwd om mogelijke opmarsroutes vanuit het zuiden door West-Brabant te analyseren en meer inzicht te krijgen in de verdedigingsmogelijkheden bij Gorinchem, Dordrecht en Willemstad, en verder westelijk langs de Nieuwe Maas tot aan de Noordzee. Op deze lijn zou mogelijk teruggevallen worden na een vijandelijke doorbraak.⁴⁴ Hieraan koppelde de Staf in september een etappen- en verkeers-oefening met opnieuw een opvallend offensieve opdracht. Gedetailleerde berekeningen van munitieverbruik, aantallen slachtoffers en frequentie van verwondingen per type wapen, op basis van Franse voorbeelden, vulden deze oefening aan.⁴⁵

De strategische kaart oefeningen en de staf oefeningsreizen onttrokken zich normaal gesproken aan het oog van externe waarnemers, maar het scenario van 1921 raakte toch bekend bij de Belgische attaché in Den Haag, omdat een Nederlandse staf officier deze aan hem had door gespeeld.⁴⁶

In september 1923 werden voor het eerst sinds de mobilisatie weer omvangrijke oefeningen met troepen gehouden, ditmaal op de Veluwe, onder bevel van Benteijn. De lichte brigade, het moderne paradepaardje van het veldleger, ‘vocht’ tegen de infanterie. Aan de oefeningen was een omvangrijke militaire parade voorafgegaan, waarbij Nederland voor het oog van de koningin en buitenlandse militair attachés zijn materieel en man schappen toonde. Een grote vliegshow maakte het spektakel compleet.⁴⁷ In zijn verslag meldde de Belgische attaché dat gebrekkige geoefendheid, gebrek aan materieel en de weinig militaire uitstraling van het kader en de soldaten opvallend waren. Ook waarschuwde hij voor socialistische en pacifistische agitatie waarvoor de voedingsbodem vruchtbaar was. Toch was niet alles kommer en kwel, hij was positief over het stafwerk, de luchtverkenningen, de kleding en het fysieke voorkomen van de soldaten. Echte manoeuvres die militair interessant waren, had hij echter niet gezien.⁴⁸

De eindindruk van zijn Franse collega was dat de oefeningen “*franchement médiocre*” waren. Hij had een gunstige indruk gekregen van het moreel van de soldaten en van de luchtverkenning, maar juist niet van het stafwerk en de samenwerking tussen artillerie en cavalerie.⁴⁹ De Nederlandse Generale Staf deelde dit niet al te positieve beeld wel. Ondanks de welwillendheid van kader en soldaten, wreekte het lage niveau van geoefendheid zich in een dergelijke gecompliceerde oefening.⁵⁰

Pas in september 1924 vonden weer de traditionele grote divisie manoeuvres plaats. De eerste sinds september 1916.

In de frontlijn: Limburg

De legerleidingen van beide Lage Landen keken in deze eerste naoorlogse jaren met argusogen naar elkaar. Zoals het Belgische leger meer dan ooit studieobject was voor de Nederlandse officieren, was dit andersom ook het geval. Niet alleen baarde de grote omvang van het Belgische leger zorgen, de spanning over de annexatie-eisen en de bezetting van het Rijn-

land maakten de Belgische krijgsmacht voor de Nederlandse Generale Staf meer dan ooit een strategisch factor van groot belang. De aandacht voor de kwetsbare strategische positie van Zeeland, die gedurende de mobilisatiejaren erg groot was geweest, was zo goed als verdwenen. En dat gold ook voor de kustverdediging, aandacht voor België was ervoor in de plaats gekomen.⁵¹

Limburg was al vanaf de wapenstilstand de meest besproken provincie geweest als het om oorlogsdreiging ging. De provincie was een politiek en militair gevoelige snaar geworden door de Belgische aantijgingen dat Nederland daar al lange tijd zijn verdediging verwaarloosde, en dus de deur voor de Duitsers naar België openzette. Hier hingen de Belgische annexatie-eisen nauw mee samen. Al in de eerste week van 1919, kort na een venijnige Franse perscampagne ten gunste van een Belgische annexatie van het zuiden van de provincie, stelde de militaire attaché in Parijs een rapport op over de strategische positie van Limburg. Hij concludeerde dat België in de meeste oorlogsgevallen gebaat was bij een neutraal Limburg in Nederlandse hand. Anderzijds moest hij vaststellen dat de kans dat Nederland buiten een volgend conflict zou kunnen blijven, steeds kleiner werd.⁵²

In augustus-september 1919 voerde de oud-commandant van het veldleger, Willem Hendrik van Terwisga (1861-1948), een korte publieke polemiek met de gezaghebbende militaire correspondent van de Parijse *Matin*, majoor De Civrieux. Dit betrof aantijgingen over de doortocht van 70.000 man Duitse troepen door Limburg, die zo in november 1918 aan de capitulatie waren ontkomen, en het betrof de verdediging van Limburg in 1914, die te zwak zou zijn geweest aangezien Nederland zijn veldleger te diep in het binnenland zou hebben geconcentreerd.

Van Terwisga pareerde dit door te wijzen op de snelle Nederlandse mobilisatie, de beweeglijkheid van het Nederlands veldleger en de zwakke Belgische verdediging van Luik. In de ogen van de Duitsers was, volgens Van Terwisga, het Nederlandse leger waarschijnlijk het doorslaggevende argument geweest om Nederland links te laten liggen.⁵³ Oud-opperbevelhebber Snijders voerde een identieke polemiek. In de *NRC* van 22 februari 1919 reageerde de generaal op aantijgingen in de Brusselse krant *Le Soir*, dat Nederland in 1914 maar 1800 man in Limburg gestationeerd had. Snijders stelde dat dit aantal vijfmaal hoger was en juist in juli 1914

was verhoogd.⁵⁴ Zijn visie op het succes van de snelle mobilisatie herhaalde hij nog eens in mei 1919 in *De Amsterdammer*.

Het thema Limburg hield de gemoederen de volgende jaren voortdurend bezig. Lezingen hierover haalden de pers en werden door vooral Belgische militairen en diplomaten aandachtig gevolgd. In februari 1921 voerde J.M.J.H. Lambooy (1874-1942), leraar aan de HKS en voorzitter van de RK officiersvereniging, in Maastricht het woord over het thema van de (on)verdedigbaarheid van Limburg, en een maand later beschouwde dezelfde officier in Breda uitvoerig en gedegen de Belgische verdediging in 1914. Hij gebruikte zijn analyse van de Belgische ineenstorting als waarschuwing voor Nederland. Een sterk veldleger, paraat vanaf het eerste moment, een hoofdige leiding en een goede politiek-militaire voorbereiding en afstemming waren zijns inziens het recept om rampen te voorkomen.⁵⁵

De Frans-Belgische bezetting van het Ruhrgebied in januari 1923 verhoogde de spanning. Even leken de scenario's van binnenskamers harde realiteit te worden. Muller Massis sprak op 3 januari met de Franse militair attaché die hem meedeelde dat een nieuwe oorlog met Duitsland niet denkbeeldig was en dat Nederland dan geen buitenstaander meer kon blijven. Drie dagen later overlegden de Nederlandse hoge legerautoriteiten over de opstelling van het veldleger in Noord-Brabant en in het gebied van de grote rivieren in het geval van een oorlog met België. De grootste vrees was gelegen in de omvangrijke vredesterkte van het Belgische leger. Alleen snelheid van handelen kon een afdoende antwoord bieden. De Staf ging er in deze bespreking van uit dat Nederland vier divisiegroepen te velde kon brengen en een lichte brigade die zeer actief, samen met de luchtmacht, niet alleen verkende maar ook de vijand in de flanken en rug aanviel. Het scenario 'Zuid' omvatte twee opties: een concentratie van de troepen in Noord-Brabant of, en die leek het waarschijnlijkst, een verdedigende opstelling benoorden de Waal met behoud van Nijmegen en 's-Hertogenbosch. Verschil van mening bestond er over of in dit geval in Limburg troepen gestationeerd moesten worden. Militair verzet in die provincie kon van grote symbolische waarde zijn, maar de keerzijde was dat troepen daar bij voorbaat als verloren konden worden beschouwd. Wilde Nederland niet te passief overkomen, was het beter Belgische havens te blokkeren en vanuit de stelling aan de grote rivieren iedere mogelijkheid tot offensief handelen aan te grijpen.

Van januari tot maart bleef een Belgische aanval op Nederland onderwerp van politiek-militair debat. De Quay, kort voordien teruggekeerd als attaché, onderstreepte op basis van Franse bronnen de noodzaak dat dit oorlogsgeval terdege voorbereid moest worden. Hij beklemtoonde dat Frankrijk en België bij voorkeur hun verdediging aan de Rijn voerden en dat legde een bijzonder grote druk op de Nederlandse neutraliteitshandhaving in Limburg. Ook Van Munnekrede, werkzaam bij de Generale Staf, was tot de overtuiging gekomen dat bij een nieuw conflict de Nederlandse grens niet gerespecteerd zou worden. Minister Van Dijk wees op de instabiele situatie binnen Duitsland en erkende het belang van behoud van Limburg. De enige concrete maatregel die hij nam, was meer geschut, mitrailleurs en munitie in de provincie op te leggen.⁵⁶

Uiteindelijk bleef de 'strijd' om Limburg een papieren gevecht, maar wel een dat de betrekkingen met België op de proef stelde. Een invloedrijke Nederlandse troef was de studie van de hand van Van Voorst tot Voorst, die onder het pseudoniem kapitein Ronduit al in augustus 1919 in de *Militaire Spectator* was verschenen en die sindsdien in brochurevorm in vele talen was vertaald. De Quay had in september 1919 deze tekst hoogstpersoonlijk bij het Franse ministerie van Oorlog gedeponereerd. De brochure moest duidelijk maken dat zolang Nederland Limburg in handen had, dit gunstig was voor de Belgische verdediging. Dat een herziene editie hiervan in september 1923 verscheen, zal geen toeval zijn geweest.

De Belgische militair attaché plaatste Van Voorst tot Voorst in het pro-Duitse kamp en zag er een uiting van ongerustheid in, die binnen bepaalde militaire kringen in Nederland zou heersen over de Frans-Belgische militaire positie in het Rijnland. De attaché kon tot zijn genoegen wel constateren dat er ook leidende Nederlandse officieren waren, die de *Entente*-staten gunstiger gezind waren. Vooral betrof dit Forbes Wels, cavalerie-inspecteur Johannes Matheus Benteijn (1869-1946) en de Limburgse stafofficier Lambooy. Van Muller Massis was hij minder zeker; diens aandringen op een sterk en groot veldleger met veel zware artillerie, en diens verleden in Berlijn leken hem meer in dat kamp te plaatsen. Van der Hegge Zijnen en Van Tuinen noemde de attaché zondermeer pro-Duits.⁵⁷

De politieke gevoeligheid van een mogelijk conflict met België bleek nogmaals eind 1923 toen Van Dijk duidelijk maakte niet gecharmeerd te zijn van een tactische oefening op de kaart, waarin Nederland mobiliseerde

na een ultimatum van de Belgen, en het Nederlandse leger zich in Noord-Brabant concentreerde terwijl Belgische eenheden ten zuiden en ten oosten, in het Rijnland opgesteld stonden. Zulke expliciete scenario's konden volgens de minister ongewenste gevolgen hebben, mochten ze in verkeerde handen vallen.⁵⁸

Nieuwe voorschriften

Gedurende de mobilisatie waren de veranderingen in de oorlogvoering zo goed mogelijk gevolgd, maar de onvoorspelbaarheid, snelheid en diepgang van de ontwikkelingen maakten het er niet gemakkelijker op uitspraken te doen over de oorlogvoering van de toekomst. Wel heerste er overeenstemming over dat operaties door technologische vooruitgang – niet in de laatste plaats door het luchtwapen – steeds sneller verliepen en dat Nederland kwetsbaarder was geworden. Het land miste nu eenmaal strategische diepte. Desalniettemin moest het Nederlandse leger een militaire macht te velde kunnen brengen om, los van de vesting Holland, militaire operaties te kunnen uitvoeren. Beweeglijkheid en optreden van een mobiel veldleger bepaalden dus het beeld.

Veldlegercommandant Burger zag in 1919 de oorlog zo beginnen: “Tamelijk sterke afdelingen infanterie, ruim voorzien van mitrailleurs (wellicht van pantserauto's) gebruik makend van motortractie, zijn reeds dadelijk bij het openen der vijandelikheden aan de landsgrenzen te verwachten.”⁵⁹ Minister Pop wees in 1920 op de kwetsbaarheid door het gebrek aan strategische diepte, nu een omvangrijk vijandelijk luchtoffensief tot de mogelijkheden behoorde, en beklemtoonde dus het belang van luchtverdediging.⁶⁰

De tactisch specialist en leraar aan de Hoofdcursus, Jan Nicolaas Bruyn (1866-1941) was het daarmee eens: “Elke toekomstige oorlog zal onvermijdelijk moeten beginnen met een groote luchtactie, lang voordat de krachten te water en te land voeling hebben gekregen. Wie overwicht in de lucht weet te verkrijgen en te behouden, is reeds een goed eind op weg naar de overwinning.”⁶¹

Van der Hegge Zijnen beklemtoonde het belang van een ‘operatief leger’, een veldleger dat wanneer een bondgenootschappelijke oorlog werd gevoerd, in staat moest zijn los van de linies te opereren. Hij wees op de doorslaggevende rol van het veldleger in 1914 en later in de oorlog; een rol

die Ludendorff zelfs had bevestigd – hierover later meer. Een zelfstandig opererende legermacht was dus essentieel voor de neutraliteitshandhaving en de participatie in operaties samen met een bondgenoot. Dat was meer dan alleen terugtrekken op de Vesting Holland, wat veelal de teneur was geweest van de scenario's tijdens de mobilisatiejaren.⁶²

Volgens minister Van Dijk ten slotte, was de taak van het leger het behoud van de neutraliteit en “het weerstaan van den aanvaller, althans zolang tot steun in bondgenootschappelijke strijd kan worden verwacht. Het operatieve leger zal zoo krachtig moeten zijn dat het in staat is, den eersten stoot op te vangen en, teruggedrongen zijnde, kan overgaan tot een territoriale verdediging met gebruikmaking van de defensieve kracht van onzen bodem.”⁶³ Hierbij wees de minister tevens op de essentiële rol van de krijgsmacht tijdens de mobilisatiejaren. De door Van Dijk geuite ambitie was dus minder verstrekkend dan wat in officierskringen werd nagestreefd. Van Dijk was een minister die moest bezuinigen: hier botsen ambities en realiteit. Aan de hand van de nieuwe voorschriften, maar ook van de materieelaankopen en nieuwe legerorganisatie kunnen we niet alleen zien hoe de oorlog het Nederlandse militaire toekomstbeeld had bepaald, doch tevens of militaire wensen en politieke realiteit enigszins in dezelfde pas liepen.

Artillerie

Bij de artillerie deden zich twee ontwikkelingen voor. Ten eerste verdween de traditionele strikte scheiding tussen mobiele veldartillerie en statische vestingartillerie. De loopgravenoorlog had aangetoond dat deze twee vormen volledig in elkaar overliepen en dat er dus een artillerie moest komen.⁶⁴ Snijders pleitte al in oktober 1918 voor een artillerie, omdat de vestingartillerie mobiel was geworden.⁶⁵ Kort nadien boog zich een studiec commissie over de toekomstige vorm van dit wapen.⁶⁶ Ten tweede waren kalibers en typen geschut sterk in aantal toegenomen, van licht geschut in de loopgraven tot zware houwitsers verder achter het front. Hoe moest dit organisatorisch en tactisch vorm krijgen en hoe groot moest en kon het Nederlandse arsenaal samengesteld worden? De loopgravenstrijd had immers de infanterie veel meer vuurkracht gegeven, daar leken nu de kleinere kalibers het meest op hun plaats.

De artillerie had het geluk te beschikken over een zeer kundige, innovatieve officier, Pieter Daniel van Essen (1870-1925), die gedurende de mobilisatie de leiding had gehad over het experimentele artillerieregiment, maar die zich ook bezighield met de ontwikkeling van nieuwe typen projectielen en van affuiten voor luchtdoelgeschut, evenals met de samenwerking tussen artillerie en vliegtuigen. Hij maakte voor minister Pop in mei 1921 een overzicht van de stand van zaken, waarin hij concludeerde dat er vooral behoefte was aan houwitsers die een mobiel veldleger konden volgen. Bovendien beklemtoonde hij de noodzaak van een eigen Nederlandse artillerieproductie en wees hij op het snel groeiende belang van de luchtvaart. In een volgende oorlog verwachtte hij veel inzet van vliegtuigen en artillerie.

De artilleriecommissie kwam in december 1921 met resultaat. Hierin waren de Franse ervaringen van Seyffardt meegenomen evenals discussiebijeenkomsten van artillerieofficieren in Ede en Den Haag. De nadruk lag op de mobiliteit van vuurkracht en de diversiteit aan kalibers. De belangrijkste verandering, geheel in lijn met de internationale ontwikkelingen, waren de samenvoeging van veld- en vestingartillerie in een organisatie, de oprichting van een korps luchtdoelartillerie en aanzienlijk meer geschut onder bevel van de divisie- en legerkorpscommandanten. Operationeel lag de nadruk op samenwerking met de luchtmacht en de snelle inzetbaarheid in bewegings- en stellingoorlog.⁶⁷

Het belangrijkste manco was dat Nederland over veel van de gewenste geschuttypen niet beschikte. Forbes Wels bijvoorbeeld beklemtoonde vooral het gebrek aan zwaarder geschut. Hierin week Nederland beduidend af van de buurlanden. Hij miste verdragend veldgeschut (5 tot 7 km) en zware veldkanonnen (meer dan 14 km) ter ondersteuning van het veldleger. Hij was het eens met de beklemtoning van gemotoriseerde trekkracht en middelbare kalibers voor de stellingoorlog. Ook hier moest nog veel gebeuren.⁶⁸ Voor de gevechten op korte afstand ontbraken nog infanteriegeschut, een infanteriehouwitser (nieuwe naam voor lichte mortier) en mitrailleurs op rijwielen en vrachtauto's.

De Generale Staf voegde daar nog aan toe dat de infanterie vlakbaangeschut tegen tanks moest hebben en dat er gasprojectielen beschikbaar moesten zijn. De minister beklemtoonde vooral de betaalbaarheid van de wensen, maar ging wel akkoord met lichte en zware mortieren, infante-

riegeschut⁶⁹ en houwitsers.⁷⁰ Zelfs die kwamen er niet allemaal.

Een aparte positie nam de discussie over gas in. Tonnet, de Inspecteur van de artillerie, raadde onder verwijzing naar artikel 171⁷¹ van het verdrag van Versailles en naar de Volkenbondsbesprekingen,⁷² gasgranaten te velde af. Mochten ze in vijandelijke handen vallen, dan kon Nederland beschuldigd worden van het voeren van een gasoorlog. Tonnet had geen probleem met het achterwaarts opleggen van gasgranaten of van het gebruik ervan in een loopgravenstrijd.⁷³ Veldlegercommandant Muller Massis meende dat voordat een oorlog uitbrak er duidelijkheid over de inzet van gas moest zijn. In elk geval moest de nieuwe infanteriehouwitser geschikt zijn voor gasgranaten. Hij merkte op dat de Fransen nog steeds uitgingen van de inzet van gasgranaten.⁷⁴ Forbes Wels verklaarde in dit verband, dat gezien de lopende conferentie van Washington voorsnog met het opslaan van een voorraad binnen de vesting Holland moest worden volstaan. Hij meende dat de Fransen het gaswapen alleen zouden gebruiken als hun vijand dat eerst zou doen.

Infanterie

Bij de infanterie waren de bestrijding van tanks⁷⁵ en de loopgravenoorlog de meest besproken onderwerpen. Nieuwe wapens als de 'bommenwerper' (mortier) en de mitrailleur moesten bovendien hun plaats krijgen.⁷⁶ De lichte mitrailleur verving het geweer als belangrijkste wapen voor de korte afstand, tot 500 meter.⁷⁷ Forbes Wels beklemtoonde beweeglijkheid boven zware bewapening. De infanterie moest in zijn ogen zich vooral richten op bestrijding van vijandelijke gevechtswagens en mitrailleurs op 100 tot 50 meter. In eigen Nederlandse tanks zag hij niets. De afweermiddelen daartegen wonnen aan kracht.⁷⁸

De discussie over de loopgravenoorlog spitste zich vooral toe op de stormscholen, daar werd de loopgraafstrijd in al haar facetten onderwezen. Het was begonnen met de handgranaatschool bij Arnhem.⁷⁹ Toen de stormtroepen hun intrede deden, was in 1918 een centrale stormschool bij Waalsdorp opgericht met een aantal dependances. Na de wapenstilstand sloten deze opleidingen hun deuren om alweer in 1919 te herrijzen, maar nu per divisie: Waalsdorp, Arnhem, Amersfoort en Bergen op Zoom.⁸⁰

Minister Van Dijk vond dit wat te veel van het goede, hij was op zoek naar bezuinigingen.⁸¹ De commandant van het veldleger zag dat geheel

anders: zou niet iedere infanterist een basisopleiding tot stormman moeten krijgen in een loopgravenstelsel gekoppeld aan de grote oefenkampen van het veldleger? Uiteindelijk besloot de minister in Den Haag en Amersfoort stormscholen te behouden.⁸²

De beperking van het aantal stormscholen betekende niet dat de eisen die aan een infanterist in het loopgravengevecht gesteld werden, werden verlaten. In de ontwerpregeling voor de opleiding van de infanterie was opgenomen: “alle dienstplichtigen worden zooveel mogelijk opgeleid voor den dienst en het gevecht in loopgravenstelsels. In de garnizoenen waar geen loopgravenstelsels aanwezig zijn, zal met eenvoudige hulpmiddelen moeten worden volstaan. Per regiment volgen uit de 1^c ploeg hoogstens 30 der handigste en sterkste rekruten den cursus aan een stormschool.” Iedere infanterist moest kunnen omgaan met een mitrailleur en met pioniermaterieel zoals scheppen, pikhouwelen, bijlen, zagen en tangen. Hij moest goed kunnen handgranaatwerpen, zich in donker liggend kunnen ingraven en met zandzakken en schilden om kunnen gaan. Met volle bepakkings moest hij binnen 48 uur 60 kilometer kunnen afleggen.

Genie

De loopgravenoorlog was mede een zaak voor de genie. Dit wapen ging zich nu vooral richten op de in vreedstijd voorbereide veldversterkingen, terwijl het maken van veldversterkingen in oorlogstijd grotendeels aan de infanterist zelf overgelaten werd. Die had daarvoor nu de opleiding en het materieel. De analyse van de mobilisatie- en oorlogservaringen op het gebied van bunkerlijnes vond vanaf september 1921 plaats in de door de Generale Staf ingestelde commissie die een *Voorschrift Inrichting Stellingen* moest produceren.⁸³ Het *VIS* betrof (betonnen) schuilplaatsen en het in stelling brengen van geschut naast de inrichting van permanente en tijdelijke veldversterkingen. Het nieuwe voorschrift moest de bestaande voorschriften die per Wapen (infanterie, cavalerie) waren samengesteld, vervangen en geënt zijn op de tactische uitgangspunten van het algemene gevechtsvoorschrift waaraan gewerkt werd: bewegingsoorlog of stellingoorlog. Genie-officier De Man, een voorstander van gebruik van gewapend beton en bewonderaar van Duitse bunkerbouw, was de drijvende kracht bij de samenstelling. Het was in 1926 gereed.

In de militaire pers kreeg het onderwerp van veldversterkingen erg veel aandacht.⁸⁴ De analyse van vier jaar loopgravengevechten was vanzelfsprekend belangrijk en voor de Nederlandse militair in zoverre niet vreemd, dat de linies- en stellingen die Nederland vanouds had, al tot veel deskundigheid in statische oorlogvoering hadden geleid. Maar er was wel wat veranderd. De rol van de forten was uitgespeeld; het ging nu veel meer over verdedigingslinies in nauwer verband met operaties van het veldleger en voorbereiding van terreindelen met kleinschalige versterkingen als bunkers. Tekenend voor deze veranderingen was het verdwijnen van de grote oefeningen in de vestingoorlog, die tot 1914 om het jaar in fortelinies werden gehouden.

Cavalerie

Bij de cavalerie was de al ingezette beweging naar wielrijders en motoren het belangrijkste. Het veldleger had, net als voor en tijdens de mobilisatie, behoefte aan een mobiel verkennend element dat ook in staat was de vijand te flankeren en in zijn opmars te hinderen. Hierin vonden naast de rijwielen nu ook eenheden op motoren hun plaats, beide met mitrailleurs. Deze aanpassing ten spijt, werd de omvang van dit wapen wel drastisch ingekrompen.⁸⁵

Wetenschap komt te hulp

Nieuw bij de ontwikkeling binnen de verschillende wapens was dat veel meer dan voorheen contact gezocht werd met de wetenschappelijke wereld en het bedrijfsleven. Een dergelijk netwerk was al tijdens de mobilisatie door het Munitiebureau tot stand gebracht, maar dat bureau werd in 1918 opgeheven. De voorzitter van het Munitiebureau, de Delftse hoogleraar mechanica Louis Anne van Roijen (1865-1946), bleef voor de defensieorganisatie actief. Het Munitiebureau had zich mede sterk ingelaten met de ontwikkeling van de luchtvaart en de chemische wapens. De Rijksstudiedienst voor de luchtvaart⁸⁶, een belangrijk product van deze bemoeiingen, bleef ir E.B. Wolff (1882-1941) in dienst houden en had nauwe banden met de Delftse hoogleraar luchtvaarttechniek Jan Burgers (1895-1981). Bovendien bleef er politieke steun voor de ontwikkeling van een nationale luchtvaartindustrie.⁸⁷ De ontwikkeling van de chemische oorlogvoering was al enige jaren nauw verbonden met de Utrechtse hoogleraar chemie Pieter van Romburgh (1855-1945).

De artillerie kreeg er met de komst van de luchtdoelartillerie een nieuwe loot bij. Een studiec commissie, onder leiding van Pieter Christiaan Bomert, stelde hiervoor de noodzakelijke, technisch ingewikkelde, voorschriften samen. Deze commissie is een goed voorbeeld van de verflechting van een nieuw, technologisch geavanceerd wapen met de wereld van de wetenschap en het bedrijfsleven. De wetenschappelijke ondersteuning kwam vanaf maart 1922 van professor Wander Johannes de Haas (1878-1960).⁸⁸ Tonnet merkte hierover op: "Ik acht het een buitengewoon voorrecht, dat een hoogleraar op het gebied der wetenschappelijke fysica zijn groote gaven belangeloos beschikbaar stelt tot steun van de nationale weerbaarheid."⁸⁹ Vanuit het bedrijfsleven was het Duitse *Zeiss* een belangrijke partner voor de luchtdoelartillerie. Met Van Essen en minister Van Dijk pleitte Tonnet voor een bredere institutionalisering van wetenschappelijk onderzoek ten bate van de gehele artillerie. In de *Militaire Spectator* van juni 1923 beklemtoonde KMA-hoogleraar Gerard de Josselin de Jong (1870-1925) dit.⁹⁰ Dat juist dit wapen hier zo op aandrong was niet vreemd. De artillerie was, samen met de genie, vanouds het wapen waarin wetenschappelijk onderzoek een belangrijke plaats innam. Het beschikte hiervoor al sinds 1866 over een Commissie van Proefneming, bij de *Artillerie Inrichtingen* werd onderzoek gedaan en kort na de Eerste Wereldoorlog stelde de TH Delft een cursus voor de hogere technische vorming van officieren in, waaraan vooral artilleristen verbonden waren.

Een grote stap in de institutionalisering van de wetenschappelijke ondersteuning werd in 1924 gezet met de oprichting van de commissie voor fysische strijdmiddelen. Hieraan waren naast De Haas ook de Delftse hoogleraar Gerhard Joan Elias (1879-1951), grondlegger van de elektro-techniek, en de directeur van het KNMI, de Utrechtse hoogleraar meteorologie Ewoud van Everdingen (1873-1955), broer van de gouverneur van de KMA, verbonden. Een ander technisch gecompliceerd onderdeel van de krijgsmacht, de verbindingen, zocht de externe steun vooral bij Duitse bedrijven als *Zeiss* en *Telefunken*.

Een nieuwe gevechtshandleiding

Samenhang brengen in alle vernieuwingen en richting geven voor de toekomst was de taak van de commissie die in juli 1920 onder voorzitterschap van Ten Bosch werd ingesteld. Ze diende een algemeen gevechts-

voorschrift samen te stellen.⁹¹ De commissie moest de ervaringen van de wereldoorlog goed evalueren en zaken als luchtvaart, autotractie, telefonie, radiotelegrafie, aanvalswagens en stikgassen in beschouwing nemen. In plaats van de bestaande *Tactische en technische wenken*, de handleidingen voor de bewegings- en stellingoorlog en de reglementen voor de verschillende wapens, moest er nu een samenhangende gevechtshandleiding komen waarin zowel loopgraafoorlog als bewegingsoorlog als de verdediging van de bestaande linies en stellingen een plaats moesten krijgen. Algemene begrippen en grondbeginselen moesten opnieuw gedefinieerd worden als basis voor verdere detailuitwerking in andere gespecialiseerde handleidingen en voorschriften.

In november 1921 verspreidde de Generale Staf het eerste concept van het algemeen gevechtsvoorschrift.⁹² De Staf merkte trots op dat Nederland eerder dan de belligerenten een modern voorschrift had waarin infanterie, artillerie en cavalerie in hun onderlinge samenhang in het gevecht werden beschreven.⁹³ Op basis van dit voorstel moesten nu de andere commissies zoals van de artillerie van Van Essen en die voor het *VIS*, verder werken.⁹⁴ Het definitieve voorschrift verscheen in 1924.

Wat waren de opmerkelijkste bevindingen? De stellingoorlog werd beschouwd als een fase in de bewegingsoorlog. Er was dus geen principiële verschil, beide waren verschillende verschijningsvormen van de moderne oorlog. Dit kan als een breuk in het traditionele tactische denken worden beschouwd, waarin de vestingoorlog en mobiele oorlogvoering als geheel afzonderlijke typen van optreden werden gezien.⁹⁵ Die moderne oorlog moest in een offensieve geest gevoerd worden. Om dat te bewerkstelligen moesten commandanten een 'aanvalsgesest' creëren. De factor moreel werd dientengevolge benadrukt, en dat moest zichtbaar worden in het zoeken naar snelle beslissingen, actief optreden, de vijand geen rust gunnen en zo een stellingoorlog voorkomen. De stellingoorlog was in de woorden van het voorschrift een fase in de bewegingsoorlog, waarin door de aanleg van een loopgravenstelsel hardnekkig kon worden verdedigd. De inrichting van zo'n stelsel werd in hoofdlijnen aangegeven. In zo'n uitputtende strijd moest de infanterie 'tot het uiterste' gaan.

De beklemtoning van moreel, voorbeeldfunctie van de leiders, rechtvaardige behandeling van ondergeschikten, geloof in eigen kracht en samenwerking tussen de Wapens noemden de samenstellers tijdloos; de oorlog had

deze beginselen niet aangetast. Wel nieuw waren de verwoestende kracht van de moderne bewapening, de materiële maar vooral morele uitwerking van vuurwapens en geschut, het luchtoptreden dat afstanden ongekend snel overbrugde, en de grotere verspreiding van eenheden over het gevechtveld. De eisen aan het individu gesteld - zeker als het ging om moreel, bezieling voor de taak en plichtsbesef - lagen dus hoger dan vroeger. Meer dan voorheen beklemtoonden de samenstellers het belang van training en voorbereiding, van beweeglijkheid en benutten van het terrein en van camouflage. Commandanten moesten toonbeelden van wilskracht, doorzettingsvermogen en vakkennis, maar ook van humaniteit en mensenkennis zijn en dit uitstralen naar hun ondergeschikten. De infanterie bleef het belangrijkste Wapen: zij droeg de zwaarste last en gebruikte de mitrailleur als sterkste wapen. De infanterie diende wel, meer dan voorheen, met de artillerie samen te werken. Ten slotte beschreef het voorschrift meer in detail de gevechtsvormen en de moderne wapens. Bovendien treffen we alle moderne wapenontwikkelingen uit de wereldoorlog in het voorschrift aan: het streven naar luchtoverwicht, het belang van gas – defensief, maar offensief was niet uitgesloten, de afweer tegen ‘vechtwagens’ enz.⁹⁶

De nadruk op het moreel vinden we ook in het tactische handboek van Bruyn, het eerste gedrukte overzicht van het naoorlogse tactische denken.⁹⁷ Hij argumenteerde dat moreel “voortkomende uit een echten nationale geest in het volk” meer dan de bewapening, essentieel was voor de overwinning. Hij onderschreef de bevinding dat de infanterie het hoofdwapen was, dat zijn kracht ontleende aan de mitrailleur en bovendien een afspiegeling was van alle goede en slechte eigenschappen van de natie.⁹⁸ Morele uitwerking van vuur, zij het van de artillerie of van de infanterie, overtrof altijd de fysieke. Om de soldaat in het moderne gevecht te laten standhouden, was een combinatie van voorbeeldgedrag van de commandant en een opleiding gericht op plichtsbesef, eergevoel, vaderlandsliefde en kameraadschap en zelfstandigheid, van doorslaggevend belang. Ook afweer tegen tanks was uiteindelijk afhankelijk van het moreel.⁹⁹

Niet alle officieren gingen hierin mee. In zijn bespreking van het gevechtsvoorschrift uit oktober 1922 merkte B. W. van Slobbe terecht op dat de afstand tussen legers van de grote mogendheden en het Nederlandse was vergroot. Hoewel hij zeker lof had voor de handleiding, wees hij er op dat Nederland zich wat bewapening betreft bepaald niet rijk mocht reke-

nen, dat het gebrek aan oorlogservaring in aanmerking genomen moest worden en dat, in geval van mobilisatie, kort opgeleide dienstplichtige officieren het leger aanvoerden. Bovendien geloofde hij niet zo in de beklemtoning van moreel; “daarvoor is de Nederlander te nuchter”.¹⁰⁰ In een bondgenootschappelijke oorlog was kennis van moderne wapens en tactiek van grote mogendheden zeker gewenst. Die moesten de Nederlandse officieren dus wel beheersen, al hadden ze zelf de wapens niet om een dergelijke strijd te voeren.

Weerbarstige realiteit

Nieuwe voorschriften en vele, vaak dure, wensen kenmerken deze jaren. Maar tussen droom en daad was nog wel een wereld te winnen. Het duidelijkst wordt dit bij de materieelmodernisering en de samenstelling van het zoveel besproken veldleger.

Veel materieelprojecten die begonnen tijdens de mobilisatie, vielen nadien stil. Zo werden de zware mortier (‘bommenwerper’) van 20 cm kaliber, en de lichte bommenwerper van 2,5 cm¹⁰¹ niet in productie genomen. Het door Van Essen ontworpen infanteriegeschut 10 cm en de granaatwerper 8 cm trof hetzelfde lot.¹⁰² Van de mitrailleurs bleef alleen de oude *Schwarzlose* in productie; ongeveer honderd per jaar. En dat was veel en veel minder dan leidende tactici bij de infanterie als J.P.J. Verberne (1872-1955)¹⁰³ noodzakelijk achtten. Ter aanvulling kocht Defensie de lichte *Lewis*-mitrailleur, ook voor vliegtuigen, en de zware *Vickers* waarvan de meeste naar de Luchtvaartafdeling en de luchtdoelartillerie gingen. Van beide typen bleven de aantallen klein. De ‘vlammenspuiter’ (vlammenwerper) verdween uit de bewapening; daarentegen kwam in 1923 een nieuwe eihandganaat in productie.¹⁰⁴

Bij de artillerie vormden uiteindelijk luchtdoelkanonnen en zware 15 cm houwitser van *Krupp* en *Vickers* de enige versterking van het arsenaal. Voor andere aankopen was geen geld. Op de modernisering van het veldgeschut was het wachten tot 1925, maar dat gebeurde toen wel in Nederland zelf door de *Hollandsche Industrie en Handelmaatschappij*, een dochterbedrijf van *Krupp*. Van grote materieelinvesteringen voor de landmacht was dus geen sprake. Minister Van Dijk kon niet meer doen dan hopen op een bewapeningsfonds ergens in de toekomst en de productie van lichte mortieren, infanteriekanonnen en geweergrenaten voorbereiden. En daar

zou het vooralsnog bij blijven. Alleen voor de aankoop van vuurleidingapparatuur voor de artillerie kon hij nog middelen vrijmaken.¹⁰⁵ Zowel Pop als Van Dijk onderkenden dat de artillerie op basis van de oorlogservaring een aanzienlijker uitbreiding nodig had, maar ze konden geen ijzer met handen breken. De legerorganisatie van Van Dijk ging dan ook uit van een hoeveelheid geschut die er bij lange na nog niet was.¹⁰⁶

En hoe was het met de verwezenlijking van het veldleger, waarnaar de leidende militairen zo hartstochtelijk streefden? Dat veldleger moest in geval van oorlog in korte tijd paraat staan en misschien wel 200.000 man omvatten, het dubbele van 1914.¹⁰⁷ In de eerder besproken papieren oefeningen zien we zo'n veldleger, modern bewapend en samenwerkend met een luchtvloot, steeds terugkeren.

Als voorbeeld mag het veldleger dienen van de oefening op de kaart van 1921-1922. Dat bestond uit vier divisiegroepen en een reserve-divisiegroep, twee regimenten zware artillerie, een lichte brigade en een luchtmacht met een bombardeerafdeling, een nachtbombarderafdeling, zes verkenningafdelingen, twee jachtvliegtuigafdelingen en negen afdelingen voor artilleriewaarneming vanuit de lucht.

De divisiegroepen (per groep ongeveer 29.000 man) bestonden uit twee divisies elk, een regiment veldartillerie en een compagnie wielrijders. De divisies, bestaande uit drie brigades, beschikten op hun beurt ook over een eigen regiment veldartillerie, een eskadron wielrijders en veldpioniers. Er waren dus eenheden van de artillerie op het niveau van de divisie (kanonnen en houwitsers) en op het niveau van de divisiegroep (kanonnen, houwitsers en zware mortieren). Bij de wielrijders was een sectie versterkt met zware mitrailleurs op een Ford auto. Op het allerhoogste niveau, dat van het veldleger, waren de zware 15 cm houwitsers ingedeeld, samen met de luchtdoelartillerie en een zware artilleriebrigade met stukken van 15 cm (dracht 16 km) en zware mortieren (dracht 11 km). Deze brigade was gemotoriseerd.

De lichte brigade bestond uit negen compagnieën wielrijders, uit pantserauto's, mitrailleurs op auto's, autokanonnen van 3,7 cm en het korps motorartillerie.

Na jaren van discussie en voorstellen hakte Van Dijk in 1922 de knoop door en besloot tot een veldleger van vier divisiegroepen (Den Haag, Arnhem, Breda, Amersfoort), elk bestaande uit twee divisies, twee es-

kadrons cavalerie, een compagnie wielrijders en een groep vliegtuigen. Per divisie waren er drie infanterieregimenten, een regiment veldartillerie, een eskadron wielrijders en genie. Op veldlegerniveau was er artillerie, een groep vliegtuigen en een lichte brigade (cavalerie, wielrijders, infanterie en lichte artillerie).¹⁰⁸ Toen eind 1922 de minister nog meer bezuinigingen zocht, pleitten Forbes Wels en Muller Massis met succes voor behoud van de vier divisiegroepen.¹⁰⁹

HET PUBLIEKE DEBAT

Het leger als hoeder van de neutraliteit

In een periode waarin de roep om bezuinigingen vrij algemeen was en de waardering voor het militaire bedrijf laag, zagen vele officieren het als hun taak aan te tonen dat de Nederlandse krijgsmacht gedurende de Eerste Wereldoorlog een nuttige rol had gespeeld. Het sterkste argument in deze discussie was: zonder leger was Nederland ten prooi gevallen aan een Duitse invasie. Met andere woorden, de aanwezigheid van het leger had de natie behoed voor oorlogsgeweld en het voorbeeld van België toonde welke ramp ons land dan zou zijn overkomen.

De liberale oud-minister van Oorlog Kornelis Eland (1838-1927) bracht al gedurende de mobilisatie het argument van de succesvolle afschrikkende werking van de krijgsmacht naar voren. Hij betoogde in de Kamer dat het leger in 1914 het land voor een invasie had behoed. Militaire kracht dwong nu eenmaal, volgens Eland, respect af. Elands conclusie hieruit was niet dat Nederland een leger moest hebben, dat een verkleinde kopie was van dat van de grote mogendheden, maar een krijgsmacht die zijn tanden kon laten zien als dat nodig was. Hij voorspelde een volgend groot conflict in 1938.¹¹⁰ Ook nog tijdens de mobilisatie beseftte de liberale premier Pieter Wilhelm Adriaan Cort van der Linden (1846-1935) het ingrijpende karakter van de oorlog. Hij meende weliswaar dat het leger de oorlog buiten de grenzen hield, maar de toekomst was zijns inziens weggelegd voor internationale arbitrage.¹¹¹

De debatten lieten, zelfs van 'officiële' zijde, ook wel een andere kant van 1914 zien. Het was de minister van Oorlog zelf die in mei 1917 verklaarde over de krijgsmacht van drie jaar voordien: "Ik zou toen niet gaarne dadelijk met de mensen in den strijd getrokken zijn" wegens de

schrijnende materiële gebreken.¹¹² Het was een geluid dat binnenskamers ook in de militaire top wel te horen was, in dit geval vooral gebaseerd op de te geringe geoefendheid.

De vermeende succesvolle afschrikking van 1914 en volgende jaren, was een van de rode draden in de naoorlogse discussie en stond schril tegenover het argument van links, dat het leger geen enkele nuttige bijdrage had geleverd. De oorlog zelf versterkte deze linkse redenering. Had juist het grootschalige en industriële karakter van de oorlog niet zonneklaar aangetoond dat kleine landen als Nederland hier niet eens meer de kleinste figurantenrol in konden spelen.

Het argument van irrelevantie van het leger, kwam in de eerste naoorlogse jaren vooral uit de SDAP-fractie die de argumenten van schaalvergroting en technologisering aanvoerde als redenen waarom Nederland zijn defensie niet langer op de conventionele manier kon inrichten.¹¹³ Kees ter Laan (1871-1963) meende weliswaar dat Nederland in 1914 aan een ramp was ontsnapt, maar schreef dat niet op het *conto* van de krijgsmacht. De oorlogvoering anno 1919 achtte hij boven Nederlands macht uitgaan; er moest naar alternatieven worden gezocht, zoals een klein politieleger geformeerd op basis van vrijwilligheid.¹¹⁴ De antimilitaristische socialist Jan Zadelhoff (1868-1946) was radicaler en noemde de verdediging van Nederland een misdadige illusie.¹¹⁵

De bewering dat het leger het succes achter de behouden neutraliteit was, vond de meeste weerklank in protestant-christelijke en conservatief-liberale kring¹¹⁶ en, vanzelfsprekend, onder officieren waartoe ook de minister van Oorlog behoorde. Minister Alting von Geusau beklemtoonde dat het leger de oorlog buiten de grenzen had gehouden¹¹⁷ en CHU-kamerlid Dirk de Geer (1870-1960) onderschreef dit van harte.¹¹⁸ In dagbladen als *De Nederlander* en *De Standaard*¹¹⁹ kwam dit geluid het duidelijkst naar voren. Protestants-christelijke Kamerleden waren dan ook meermalen bereid méér in defensie te investeren dan de minister van Oorlog voorstelde. In tastbare vorm kregen landmacht en marine hun waardering door de onthulling van twee monumenten, in september 1921 in Scheveningen en in oktober 1922 in Den Helder. Beide gevolg van particulier initiatief.

De noodzaak de krijgsmacht op peil te houden, of zelfs te versterken, werd in de pers bepleit door de oud-opperbevelhebber. Snijders' eerste

uitlatingen dateerden al van januari 1919 in *De Telegraaf*. Hij wees toen op de onrust in Duitsland om zijn bewering kracht bij te zetten. De belangrijkste kranten namen Snijders' bijdrage uit augustus 1919 in *Ons Leger* over. Uitvoeriger dan daarvoor zette hij de toon voor wat hij de volgende jaren zou bepleiten: meer geld en aandacht voor het leger, en een leger dat de moderne oorlog kon voeren op basis van een economisch goed ontwikkeld land en een fysiek sterk ontwikkelde bevolking. Bovendien moest de maatschappelijke waardering voor het leger groeien. In de Volkenbond zag de generaal voorlopig nog geen recept voor vrede. Aan het einde van dat jaar haalde een bijeenkomst van de *Vereniging ter beoefening van de krijgswetenschap* de pers, waarin Snijders inleider Ten Bosch bijviel in diens pleidooi voor een krachtiger krijgsmacht. Snijders meende dat het Nederlandse leger gedurende de mobilisatie "absoluut onvoldoende" was geweest. "Reeds voor de eenvoudige neutraliteits-handhaving was zij ontoereikend."¹²⁰ De enige oplossing voor de toekomst was dus een krachtige krijgsmacht, en die had Nederland in 14-18 niet gehad. In een reactie op de nieuwe legerwetten van Van Dijk stelde Snijders, dat tijdens de mobilisatie Nederland had beschikt over een "legertje [dat] slechts een zeer beperkte vijandelijke macht had kunnen binden." Het had nooit voldoende de tijd opgeleverd om een bondgenoot te hulp te laten komen.¹²¹

De Gids was het forum voor de oud-officier en oud-medewerker van de Generale Staf Lodewijk Marie Alexander von Schmid (1859-1942). In november 1920 bepleitte hij in een brochure om preventieve redenen de noodzaak van een sterk leger. Verder wees hij er op dat de soldaten niet te eenzijdig op een loopgravenoorlog voorbereid moesten worden en onderstreepte hij het belang van moreel en fysiek uithoudingsvermogen van de manschappen.¹²²

In 1920 begonnen de eerste boeken te verschijnen, die op basis van de inmiddels beschikbare bronnen, poogden een meer onderbouwd standpunt over het nut van de krijgsmacht tijdens de mobilisatie te geven.¹²³ De eerste was, in het najaar, *Nederland in den oorlogstijd*, een omvangrijke bundeling van de Nederlandse oorlogservaring. Redacteur was de historicus Hajo Brugmans (1868-1939) die in verschillende dagbladen op het wereldgebeuren commentaar leverde. Twee officieren van de Generale Staf tekenden voor de beschrijving van de activiteiten van de krijgsmacht: Van

Munnekrede en Van Tuinen. Historicus Herman Theodor Colenbrander (1871-1945), die het wereldgebeuren al jarenlang in *De Gids* analyseerde, beschreef in hetzelfde boek de internationale positie van Nederland. Over de reden voor het behoud van de neutraliteit spraken de beide officieren zich niet uit, Colenbrander wel. Hij stelde dat een schending daarvan voor het Duitse leger geen militaire noodzakelijkheid was geweest. Omdat het er enkele honderdduizenden soldaten voor zou hebben moeten reserveren, met het risico dat opmars naar Frankrijk vertraagd werd, was de afweging ten gunste van de Nederlandse neutraliteit uitgevallen. Bovendien kon Duitsland via een neutraal Nederland blijven importeren en in de toekomst kon het Nederland inlijven in de voorziene economische gemeenschap van *Mitteleuropa*.¹²⁴ Colenbrander beklemtoonde de moeizame economische, juridische en politieke strijd om de neutraliteit overeind te houden en prees Nederland gelukkig dat die met succes was gevoerd. Over het militaire element liet hij zich nauwelijks uit, behalve over de slechte staat waarin zijns inziens de krijgsmacht in 1914 had verkeerd.¹²⁵

In het volgende boek over de Nederlandse neutraliteit figureerde de krijgsmacht als neutraliteitsbeschermer op vergelijkbare wijze. De historicus Nicolas Japikse (1872-1944), directeur van de Rijks Geschiedkundige Publicatiën, publiceerde in 1921 *Die Stellung Hollands im Weltkrieg*. De *NRC*¹²⁶ vond er weinig nieuws in, en prees het als grondig overzichtswerk zonder onthullingen. Nicolaas Bernardus Tenhaeff (1885-1943), een collega van Japikse, publiceerde een wat positiever getoonzette bespreking in *Het Vaderland*¹²⁷, zonder in te gaan op militaire aspecten.¹²⁸ Deze aspecten waren echter wel aanwezig. Japikse prees de militaire rol ter bescherming van de neutraliteit als uitermate zinvol, omdat er een afschrikkende werking vanuit ging. Britten en Duitsers zagen dat Nederland geen militair vacuüm was, dat gemakkelijk in te nemen zou zijn. Echt belang hadden beide belligerenten daar toch al niet bij, behalve dat ze hun tegenstander het bezit van Nederland niet gunden. Op basis van de brochure van 'kapitein Ronduit' stelde Japikse bovendien:

“Eine Einmischung Hollands in den Krieg, die der Verletzung der Neutralität zweifellos gefolgt wäre, hätte eben bei der Flankenstellung des holländischen Heeres dem deutschen Aufmarsch gegenüber zu äusserst schwierigen Konsequenzen für die deutsche Heeresleitung führen können. Es musste

ihre im Gegenteil viel angenehmer sein zu wissen, dass Hollands Neutralität Deutschlands Flanke im Nordwesten deckte."¹²⁹

Anderzijds had, volgens Japikse, het omtrekken van het neutrale Limburg het Duitse leger zoveel tijd en moeite gekost, dat Nederland op deze wijze zelfs nog had bijgedragen aan de Duitse nederlaag aan de Marne!

Andere uitingen die dit thema aanroerden, waren Tonnets overzicht van de oorlog, waarin hij stelde dat Duitsland er in 1914 niet nog eens 200.000 tegenstanders bij wilde hebben en dat een open verbinding met de Noordzee van groot belang was, en P.H. Ritters¹³⁰ stelling tijdens een bijeenkomst van de *Vrijheidsbond* in 1922: "De loutere demonstratie van ons legertje in 1914 heeft ons van den oorlog in feite gered."¹³¹

Voor een grondige analyse van de militaire kant van de zaak, was het wachten op de gebroeders Snijders. In september 1922 verscheen *De wereldoorlog op het Duitse westfront* van de oud-luitenant-generaal Willem George Frederik Snijders (1847-1930). Het was een analyse op basis van veel internationaal bronnenmateriaal en vele memoires. Snijders betoogde in zijn werk, dat het nu onomstotelijk vaststond dat Helmut von Moltke (1848-1916) Nederland uit de Duitse aanvalsplannen had geschrapt. Snijders baseerde zich op een publicatie uit 1921 van Rudolf Steiner (1861-1925)¹³² die, volgens Snijders, had aangetoond dat Von Schlieffen Nederland had willen binnenvallen, maar dat Von Moltke op basis van *Atmungsmöglichkeiten* hiervan had afgezien. Snijders leidde hieruit af: "Ongetwijfeld is hij ook teruggedeinsd voor de gevolgen, die in militair opzicht uit een schending der neutraliteit van ons land voortgevloeid zouden zijn; dat het Nederlandsche veldleger op de flank van de Duitse legers kon optreden, heeft er zeker toe bijgedragen om van het oorspronkelijke voornemen af te zien."¹³³

Snijders' broer, de oud-opperbevelhebber, volgde in september 1923 met een uitvoerig artikel in de *Militaire Spectator* over de Nederlandse mobilisatie. Hij verwees, om Moltkes respecteren van de Nederlandse grenzen te onderbouwen, niet naar de publicatie van zijn broer, maar direct naar *Erinnerungen, Briefe, Dokumente 1877-1916* van Von Moltke zelf, dat in 1922 in Duitsland was verschenen.

In de redenering zat wel een zwak punt dat beide Snijders' onderkennen: als Von Moltke al omstreeks 1908 had besloten niet via Nederlands

gebied te gaan, wat was dan het belang van de snelle mobilisatie van 1914 geweest? De oud-luitenant-generaal zocht het antwoord in de afschrikkende werking van het sinds de legerwetten van 1901 versterkte Nederlands leger als zodanig, en de oud-opperbevelhebber koos in feite dezelfde lijn. C.J. Snijders beklemtoonde de, ondanks alle materiële tekortkomingen, cruciale afschrikkende rol van het Nederlandse veldleger en de wens van Von Moltke geen extra vijandelijke macht in zijn flank te willen hebben.¹³⁴ Beiden onderschreven dus, wat de Duitse plannen ook waren, dat de krijgsmacht door de snelle mobilisatie een doorslaggevende rol in de Julicrisis van 1914 had gespeeld. De broers baseerden zich hierbij tevens op de eerder genoemde opmerkelijk gedetailleerde analyse van kapitein Ronduit (Van Voorst tot Voorst¹³⁵). In dat artikel reconstrueerde Ronduit de Duitse militaire planning met betrekking tot de invasie in België en de afweging wel of niet over Nederlands grondgebied te gaan. Die bijdrage aan het toen verhitte debat over de Belgische annexatie-eisen, maakte duidelijk dat het neutrale Limburg extreem nadelig voor de Duitse opmars was geweest. Dat de Duitse legerleiding toch tot deze keuze was gekomen was een afweging geweest, waarbij de parate Nederlandse krijgsmacht en de mogelijkheid dat Engeland via de Nederlands zeehavens zou ingrijpen het zwaarst hadden gewogen. Een schending van Limburg zou de Duitsers gedwongen hebben een aanzienlijke legermacht Nederland in te sturen om de opmars te beschermen. Zou Limburg in Belgische handen zijn geweest, dan was België niet bij machte geweest de lange lijn langs de Maas krachtig te verdedigen. Limburg in Nederlandse handen bevorderde dus, volgens Ronduit, de Belgische defensie. Belgische verwijten aan het adres van Nederland waren dus ongefundeerd.¹³⁶

In zijn tweede uitgave van september 1923 onderbouwde Van Voorst tot Voorst met nieuwe gegevens het argument dat het Nederlandse veldleger de beslissende factor in de Duitse afweging was geweest. Hij citeerde Von Moltke: *“Ich war und bin noch heute der Überzeugung, dasz der Feldzug im Westen scheitern müsste, wenn wir Holland nicht geschont hätten.”* De puur militair-operationele reden was, volgens Van Voorst tot Voorst, voor Moltke primair geweest. Het ging om zijn inschatting van de militaire tegenstand die Nederland op zou brengen. Von Moltke zou in de jaren voor 1914 langzamerhand steeds meer van die Nederlandse kracht overtuigd zijn geraakt en de snelle mobilisatie van 1914 was daarvan de

bekroning. Daarom verklaarde de Duitse legerleiding al op 2 augustus 1914 de Nederlandse neutraliteit te respecteren.

De publicaties van de vroege jaren twintig waren vooral ingegeven om actuele discussies in Nederland, Duitsland en de Entente te beïnvloeden. Op enkele fundamentele vragen gaven ze geen antwoord: hoe succesvol was die Duitse opmars eigenlijk, gezien het verloop van de Marneslag in september 1914 en hoe ‘hard’ was het Duitse voornemen Nederlands gebied te allen tijde te respecteren? Recente publicaties over het Schlieffenplan tonen aan dat bij een aanzienlijke vertraging van de opmars bij Luik alsnog over Nederlands grondgebied zou worden gegaan.¹³⁷

De argumenten van militairen en historici konden Troelstra allemaal niet overtuigen. Had hij in juli 1921 al weersproken dat Limburg om redenen van Nederlandse militaire kracht gerespecteerd was, in oktober 1923 beklemtoonde hij dat Von Moltke niets wist over het Nederlandse leger en dat dit argument voor hem dus niet had bestaan. En er was nog een beweerd ‘succes’ van de Nederlandse krijgsmacht dat Troelstra niet accepteerde: het feit dat Ludendorff in 1916 de onbepaalde duikbootoorlog zou hebben uitgesteld mede uit angst voor de Nederlandse krijgsmacht. Troelstra wees er fijntjes op dat ondanks die krijgsmacht de onbepaalde duikbootoorlog er toch gekomen was.¹³⁸

Erich Ludendorff (1865-1937) was namelijk naast Moltke de tweede ‘onverdachte’ getuige over de geslaagde militaire afschrikking van de Nederlandse krijgsmacht. Hij zou enige tijd hebben afgezien van de onbepaalde duikbootoorlog, omdat een conflict met Nederland en Denemarken dreigde. Het was minister Alting von Geusau die in december 1919 voor het eerst Ludendorff aanhaalde op basis van diens verklaring voor een Duitse onderzoekscommissie.¹³⁹ De citaten uit Ludendorffs *Kriegserinnerungen*, die al in 1919 in Duitsland verschenen waren, drongen pas vanaf 1921 in de Nederlandse politieke arena door. ARP-Eerste Kamerlid Alexander Willem Frederik Idenburg (1861-1935) citeerde de voormalige Duitse legerleider in maart uitvoerig:

“Nur mit tiefstem Bedauern könnten wir uns nicht für die uneingeschränkte Führung des U-Bootkrieges aussprechen, da er nach Urteil des Reichskanzlers den Krieg mit Holland und Dänemark möglicherweise zur Folge haben würde; wir hatten zum Schutz gegen beide Staaten nicht einen Mann zur

Verfügung. Sie waren in der Lage (...) in Deutschland einzurücken und uns den Todesstos zu geben..."

Minister Van Dijk wees begin 1922 in zijn Memorie van Antwoord en in de Eerste Kamer op 2 februari op hetzelfde. Wat enige pagina's verder in Ludendorffs boek stond, citeerden de politici echter niet: "*Nach unseren Siegen in Rumänien erwartete die Oberste Heeresleitung ein Eingreifen Hollands und Dänemarks in den Krieg zu unseren Ungunsten nicht mehr.*"¹⁴⁰

Net als in de discussie over Limburg was ook hier de Nederlandse argumentatie vooral voor intern gebruik: het aantonen van het belang van het veldleger.

De discussie over de rol van de krijgsmacht tijdens de mobilisatie, en dan vooral in 1914, ontleende zijn actualiteit gedurende de eerste naoorlogse jaren aan de politieke discussie over de legerhervormingen en de angst bij vele militairen en vooral conservatief-liberale en protestants-christelijke politici, dat Nederland zonder een geloofwaardig instrument voor neutraliteitshandhaving en eventueel coalitie-oorlogvoering kwam te zitten. Een modern, krachtig veldleger speelde daarin een kernrol.¹⁴¹ Bovendien sloot de discussie aan bij het internationale debat over de positie van Limburg en de Duitse openingszet van de wereldoorlog. Dat de Duitse besluitvorming, zeker over de onbeperkte duikbootoorlog, veel gecompliceerder lag - en dat wist de Nederlandse politieke en militaire leiding al toen de oorlog nog woedde¹⁴² - kwam begin jaren twintig nauwelijks over het voetlicht.

De publieke les: nationale weerkracht

Weerkracht en volkskracht¹⁴³ waren termen die deze jaren veelvuldig in persorganen verschenen. Vanuit militaire zijde mengde zich een tweetal officieren hier nadrukkelijk in: W.E. van Dam van Isselt en P.W. Scharroo. Dit waren twee officieren die een bijzonder grote maatschappelijke betrokkenheid ten toon spreidden en tevens op belangrijke posities in de krijgsmacht actief waren.

Van Dam van Isselts beklemtoning van het belang van nationale weerkracht ging al terug tot de eeuwwisseling en zijn activiteiten voor de vereniging *Volksweerbaarheid*. Sinds 1895 publiceerde hij met een on-

tembare regelmaat dagbladartikelen, brochures en andere geschriften over een alternatieve legerorganisatie, de encadrering en de landsverdediging. Van Dam van Isselt was een voorvechter voor een belangrijker rol voor reserve-officieren, voor een landsverdediging gebaseerd op taaie territoriale verdediging aan de grenzen en in de Hollandse polder, dus gebruik makend van de typisch Nederlandse terreinomstandigheden, en bovendien van een breder draagvlak voor defensie onder de bevolking. In zijn ogen was dat brede volksleger - enerzijds 'burgerlijk', omdat kazernes en beroepsofficieren een zo klein mogelijk rol speelden, en anderzijds militair, omdat militaire deugden de gehele samenleving moesten doordringen - voor Nederland het geschiktst. Naast dit 'burgerlijke' leger gebaseerd op een nationaal gedragen opvoedingsideaal waarin jongens fysiek en mentaal ook op hun taken in de landsverdediging werden voorbereid, was er ook nog plaats voor een meer traditioneel kaderleger.¹⁴⁴

Elementen uit zijn denken zijn de beklemtoning van de fysieke kracht van de Nederlandse bevolking die te weinig vertrouwen had in zijn eigen defensief potentieel en te weinig samenhang noch gemeenschapszin vertoonde en nauwelijks enige interesse in defensie. Hij besprak dit thema, als een breed maatschappelijk probleem, regelmatig. Zo eindigde zijn brochure uit 1913 *De waarde en de beteekenis van de Openluchtspeelen tegenover de Toestellenoefeningen der Gymnastiek* als volgt: "Meer dan elke andere hervorming is voor ons thans dringend noodig versterking van het ras. Dit is de diepste en hechtste grondslag voor een kloekmoedig en energiek volk. Daarom is van zeer overwegend belang eene juiste keuze der middelen voor de lichamelijke opvoeding, ter bereiking van het grootste doel: Verhooging van 's lands welvaart en weerkracht door versterking van ieders veerkracht."

Tijdens de mobilisatie, toen hij als artillerieofficier in Noord-Brabant te velde was en dus de mobilisatie aan den lijve ondervond, schreef hij in juli 1915 in *Allen Weerbaar*, de krant van *Volksweerbaarheid*, over de gunstige invloed die militaire oefeningen op de opvoeding in het algemeen en op de lichamelijke ontwikkeling in het bijzonder hadden. Hij citeerde hierbij de directeur van de Haarlemse Rijkskweekschool voor onderwijzers, P.H. van der Leij, die stelde: "De militaire dienst is voor (een) jongen man een weldaad voor geheel zijn volgend leven."

Het verblijf bij reservekader en oefeningen verhogen gezondheid, daar was geen gymnastiekzaal voor nodig. “Het leger vormt een der beste vakantie-koloniën, een uitmuntend gezondheidsoord, waar men lichamelijk gehard en tot een weerbaar staatsburger wordt opgevoed.” Van Dam haalde ook de Delftse gymnastiekleraar A. C. Heyn¹⁴⁵ aan om zijn bewering dat militaire oefening een jongen productief en zelfbewust voor heel zijn leven maakt, te schragen.

De wereldoorlog had zijn opvatting die eigenlijk anno 1900 al uitgekristalliseerd was, niet wezenlijk aangetast. Hoe vernieuwend en mensonterend die oorlog ook geweest was, voor Van Dam was het een bewijs van zijn gelijk. Had niet de dappere en hardnekkige verdediging van de Belgen aan de Yzer getoond dat moderne legers in natte poldergebieden tot staan gebracht konden worden? Hadden niet de jaren 14-18 bewezen dat oorlogvoering een aangelegenheid van de gehele bevolking was geworden, en alleen was vol te houden door een fysiek en mentaal sterk volk? De gebeurtenissen van 1918 maakten zijn argumenten voor nationale eenheid nog noodzakelijker, maar Van Dam liet ook zien dat hij geen nieuw passend antwoord had op tijden die wel degelijk ingrijpend veranderd waren. Wel sijpelden er zo nu en dan opmerkingen in zijn betoog door, die de naoorlogse tijdgeest weerspiegelen. Zo zag hij in 1919 zijn legerstelsel als “een der beste voorbehoedmiddelen tegen bolsjewisme en spartacisme.”¹⁴⁶ In de eerste naoorlogse jaren was Van Dam chef-staf van de Stelling van Amsterdam, directeur van de Hogere Krijgsschool en plaatsvervangend chef-staf van het veldleger. Vanuit die functies was hij nauw betrokken bij de strategische oefeningen op de kaart, die eerder aan de orde kwamen. Hij kende dus de interne militaire discussie en was daarnaast aanjager van het publieke debat.

Van Dam van Isselt vond na de oorlog in Snijders een natuurlijke bondgenoot. Beiden herhaalden het decennia-oude verwijt van vele officieren aan het Nederlandse volk, dat het geen belangstelling voor zijn krijgsmacht toonde, dat het niet geloofde in zijn eigen kracht en dat het niets voor de krijgsmacht overhad. Op die basis moest een volgend conflict wel noodlottig verlopen. Net als ten tijde van de Boerenoorlog en de discussie over de persoonlijke dienstplicht van kort voor 1900, wees Van Dam op de overmatige vrijheidszucht van de Nederlander. Met Snijders bepleitte Van Dam een omvangrijk leger, gebaseerd op algemene dienst-

plicht, al verschilden zij van mening over de organisatievorm daarvan. Beiden waren het er wel over eens dat de loting afgeschaft moest worden en breed gedragen “nationale weerbaarheid” het uitgangspunt van de toekomstige landsverdediging moest zijn.¹⁴⁷

Duitsland was en bleef voor Nederland een gevaar, meende Van Dam, en daaraan kon Nederland in de toekomst alleen het hoofd bieden als het Nederlandse volk tot een hechte eenheid werd. Verhoging van nationale energie en wilskracht en versterking van de gemeenschapszin waren zijn doel; het middel dit te bereiken was het leger. Fysieke en mentale training voor de gehele bevolking met het oog op inzet voor de landsverdediging, was tevens een bindmiddel voor de samenleving. Van Dam omschreef die als een leerschool voor volksdeugden als orde en tucht, deugden waaraan nu zo'n gebrek was. Die vorming moest onder meer gestalte krijgen door uiteenlopende zaken als openluchtspel en goede voeding. Net als hij de voorafgaande decennia gedaan had, verzette Van Dam zich tegen te ver doorgedreven intellectualisme¹⁴⁸ en materialisme, kwalen waaraan zijns inziens vooral de hogere standen leden. Zo'n 'weerkragtige' samenleving voorkwam burgeroorlog, bracht het leger onder brede lagen van de bevolking in een positief daglicht en maakte leger en volk tot een organisch geheel. Als voorstander van de algemene dienstplicht, en daartoe was Snijders nu ook gaan behoren, wilde Van Dam alle beschikbare mankracht voor de verdediging inzetbaar hebben. Alleen van zo'n leger ging voldoende afschrikwekkende kracht uit. Bovendien kon het niet gemakkelijk instrument van kwaadwillende politici worden, omdat het diep geworteld was in de samenleving.¹⁴⁹

Pieter Willem Scharroo (1883-1963) was een vooraanstaand genieofficier. Hij publiceerde regelmatig over genietechnische onderwerpen en gedurende de mobilisatie ontwikkelde hij expertise op het gebied van loopgraven. Hij deed verder van zich spreken als popularisator van sportevenementen, als groot voorstander van verspreiding van sport onder militairen en scholieren. Voor hem had dit een betekenis die ver boven ontwikkeling van fysieke krachten uitging. Fysieke ontwikkeling door sport was voor Scharroo een essentiële schakel in de versterking van, zoals hij het noemde, de nationale weerkraft. Dit vage begrip omvatte bij hem militaire, fysieke, economische en morele componenten en alleen in combinatie gaven ze Nederland een kans zich in de toekomst op het

wereldtoneel te handhaven. Al gedurende de mobilisatie legde hij dit verband.¹⁵⁰ 1915 was voor hem een sleuteljaar toen hij zowel het voorzitterschap van de *Nederlandsche Atletiek Unie* ging bekleden als toetrad tot het bestuur van het *Nederlandsch Olympisch Comité*. Scharroo werkte hierin nauw samen met de leidende figuren in de Nederlands sportorganisatie Frits van Tuyll van Serooskerken (1851-1924) en Cornelis August Wilhelm Hirschman (1877-1951). Van Tuyll was sinds 1894 lid van het *Internationaal Olympisch Comité* en had in 1912 het NOC opgericht. In de volksmond werd hij 'minister van sport' genoemd.

De basis voor Scharroo's denken was gelegd tijdens de mobilisatie. Voor degenen die zich zorgen maakten over de fysieke ontwikkeling van de Nederlandse jeugd en over de tuchteloosheid,¹⁵¹ was de mobilisatie een uitgelezen kans een omvangrijk deel van de jeugd fysiek te trainen en liefde voor sport bij te brengen. Op de lagere en middelbare scholen werd, in ogen van deze pleitbezorgers, veel te weinig aan lichamelijke ontwikkeling gedaan en de normale militaire dienst kon dat niet goedmaken. Druk van de Inspecteur van het militair onderwijs en de in 1913 opgerichte Inspectie voor Lichamelijke Opvoeding hadden bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, waar het schoolcurriculum onder viel, nog weinig succes geboekt. Tijdens de mobilisatie kregen beide instanties steun van het NOC. Via de sportbonden konden de soldaten kennismaken met allerlei sporten en het ministerie van Oorlog organiseerde in samenwerking met het NOC, en vaak onder koninklijke belangstelling, grote sportfeesten: in juli 1916 in het *Zuiderbad* en het *Stadion* in Amsterdam; in september 1916 en augustus 1917 in *Houtrust* in Den Haag en in mei 1917 in Gouda.¹⁵² Scharroo was nauw bij al deze evenementen betrokken.

Naarmate de mobilisatie voortduurde, intensiverde de propaganda voor de sport en werd de argumentatie steeds duidelijker militair gekleurd. Het NOC wees er op dat in de oorlogvoerende landen sport het moreel verhoogde en fysieke ontwikkeling had bevorderd. Het beklemtoonde bovendien dat de moderne oorlog alleen nog door de fysiek sterksten te voeren was. Termen als volkskracht en weerbaarheid doorspekten steeds meer de sportpropaganda.

De oorlog toonde in Scharroo's ogen het belang van 'volkskracht' aan en dat was in 1919 dan ook zijn boodschap. Alleen als samenlevingen in alle onderdelen bereid waren tot het uiterste te gaan voor de oorlogsin-

spanning, was een overwinning mogelijk. In Nederland was de ontwikkeling gedurende de oorlog juist andersom geweest: "verwording, geen gemeenschapszin, tuchteloosheid, verslapping, gebrek aan discipline." Om deze situatie ten goede te keren was sport de aangewezen remedie. Scharroo vond het een schande dat zo weinig kinderen sportles op school kregen, dat er zo weinig speelplaatsen waren en dat binnen het leger niet méér aan sport werd gedaan,¹⁵³ ondanks alle goede initiatieven uit de mobilisatiejaren.¹⁵⁴

Van Dam van Isselt en Scharroo pasten met hun beklemtoning van het militaire, en daardoor nationale, belang van een fysiek goed geoefende jeugd, in een streven dat eind negentiende eeuw was begonnen. Toen was de persoonlijke dienstplicht ingevoerd, maar die diensttijd achtte Van Dam van Isselt te kort om een rekrut goed fysiek te oefenen. Zo'n korte diensttijd moest dus gecompenseerd worden door lichamelijke oefening buiten het leger. Het civiele onderwijs moest de oplossing bieden.¹⁵⁵ Die weg bleek geen gemakkelijke. Er bestond in onderwijskringen tegen de militaire invalshoek bezwaar en de invoering van gymnastiekonderwijs op lagere en middelbare scholen verliep uiterst traag. Subsidie door het ministerie van Oorlog aan het *Nederlandsch Gymnastiek Verbond* en inzet van de Inspectie voor de Lichamelijke Opvoeding leidden niet tot spectaculaire resultaten, de hartstochtelijke oproepen uit militaire kring door Van Dam van Isselt en Willem Hubert van Blijenburgh (1881-1936)¹⁵⁶ ten spijt.

De mobilisatie drukte de krijgsmacht nogmaals op de achterstand die er bestond in lichamelijke opvoeding. In mei 1919 kwam het rapport van de in december 1917 door de minister van Oorlog ingestelde commissie in zake lichamelijke ontwikkeling,¹⁵⁷ naar buiten. De commissie bevestigde het sombere beeld: slechts 3% van de rekruten had op school voldoende lichamelijke oefening genoten! In de lijn van Van Dam en Scharroo achtte de commissie deze situatie onacceptabel gezien het karakter van de moderne oorlogvoering die "uithoudingsvermogen, geestkracht en vaardigheid" van iedere soldaat vereiste. Het rapport stelde dat de oorlog "zenuwschokkende invloeden [kent] welke die van het leven in vreedstijd, zelfs onder de meest ongunstige omstandigheden, verre overtreffen." Het was dus noodzaak vanaf de kinderleeftijd lichamelijke opvoeding in voldoende mate aan te bieden. Deze "lichamelijke volksopvoeding" diende

te gebeuren samen met het ministerie van Onderwijs (ingesteld in 1918) ten dienste van het algemeen maatschappelijk nut, “voor het ras” en voor een korte diensttijd. De dienstplicht was te kort om rekruten op een voldoende fysiek niveau te brengen.

Direct na de oorlog nam de overheidsbemoeyenis met sport toe, maar de militaire organisatie had daar geen grote rol in. In 1916 was het ministerie van Oorlog al teruggetreden uit de organisatie van de schoolgymnastiek en de maatregelen nadien hadden een civiel karakter: aanleg van meer speelterreinen (1919); atletiek en veldspelen naast gymnastiek in het middelbaar onderwijs (1920); besluit te streven naar verplichte gymnastiekles in het lager en middelbaar onderwijs (1921) en ten slotte de oprichting van de *Academie Lichamelijke Opvoeding* in Amsterdam (1925).¹⁵⁸

Van Dam en Scharroo zullen hier waarschijnlijk niet ontevreden over zijn geweest, al was het militaire karakter op de achtergrond geraakt en was de relatie met de vermeende grotere bestendigheid tegen de verschrikkingen van een oorlog niet aangetoond. Van Dam van Isselt en Scharroo traden ten slotte gezamenlijk op tijdens het eerste naoorlogse congres van de Tucht-Unie in oktober 1922 in Utrecht. Het thema was bestrijding van de tuchteloosheid onder het Nederlandse volk. Met militaire prominenten als Snijders en Van Dijk onder hun gehoor, presenteerden zij thema's als de relatie tussen sport, leger en bevordering van tucht onder de jeugd en nationale weerkracht.¹⁵⁹

De beklemtoning van het nationale en van eenheid en kracht in een brede betekenis, was niet voorbehouden aan Van Dam van Isselt en Scharroo. Het blijkt een bredere reactie op de gevolgen van de oorlog en het onzekere van de eerste naoorlogse jaren te zijn geweest. We zien dezelfde argumentatie in de zogenaamde Congressen voor de weerkracht van het Nederlandse volk, georganiseerd door de verenigingen *Ons Leger*, *Onze Vloot* en *Volksweerbaarheid*. Een drietal vond plaats, vergezeld van aanzienlijke publiciteit en zelfs koninklijke belangstelling. Wetenschappers troffen op deze bijeenkomsten militairen, ondernemers, politici en activisten uit de vrouwenbeweging. Het was een zeer gemêleerd gezelschap waarin een ieder op zijn eigen manier invulling gaf aan het begrip nationale weerkracht.

Het eerste congres vond plaats op 19 en 20 september 1919 in het *Kurhaus* in Scheveningen. Snijders onderstreepte bij die gelegenheid de pre-

ventieve rol van de krijgsmacht tegen vijandelijke invallen, zowel in 1914 als de jaren nadien, en betreurde de desinteresse in de samenleving voor defensieaangelegenheden. S. van Aken, een Rotterdamse gymnastiekleraar en decennialang actief propagandist voor fysieke training door de jeugd, viel Snijders bij. Van Tuyll van Serooskerken beklemtoonde in zijn bijdrage de rol van sport en Johanna Naber (1859-1941)¹⁶⁰ deed dat voor de rol van de vrouw in de versterking van de weer- en volkskracht. Op 24 en 25 september 1920 was *Diligentia* in Den Haag de plaats voor deze bijeenkomst. Opnieuw gaven prominenten, nu onder voorzitterschap van professor Gerrit Kalff (1856-1923), *acte de présence* zoals de oud-directeur van het Munitiebureau Van Roijen die een lans brak voor industriële oorlogsvoorbereiding.¹⁶¹ Historica Charlotte van Manen (1880-1961) nam deze keer de rol van de vrouw voor haar rekening. Andere bijdragen betroffen ondermeer de pers en Nederlands-Indië.

Op 23 en 24 september het volgende jaar was *Musis Sacrum* in Arnhem de plaats van samenkomst. De voorzittershamer was in handen van Colenbrander, de historicus die zich veel bezighield met de recente oorlogsgeschiedenis. Hij sprak over het nationale gevoel. Met Snijders in het publiek kwamen onderwerpen aan de orde als de verdediging van Nederlands-Indië (G.J.C.A. Pop), weerbaarheid en opvoeding (Philippine van Heerdt tot Eversberg – Quarles van Ufford¹⁶², 1862-1939) en het socialistische standpunt van ontwapening (ARP-Kamerlid Coenraad van der Voort van Zijp (1871-1935)). De belangstelling was echter tanende, er kwam geen vierde editie meer. Beunders gaat zelfs zover op te merken dat het aantal sprekers bijna het aantal toehoorders overtrof.¹⁶³

Opmerkelijk was de deelname van de conservatief-liberale dames Van Manen en Naber. Zij waren tijdens de mobilisatie organisatoren geweest van de zogenaamde urgentieraden die het overnemen van maatschappelijke taken van de gemobiliseerde mannen door vrouwen voorbereidden. Zij waren hiermee de eerste vrouwen die in een officiële capaciteit gesprekspartner waren geweest van de legerleiding en kunnen gelden als een bescheiden voorbeeld van aspecten van ‘totale’ mobilisatie binnen de Nederlandse context.¹⁶⁴

Van katholieke zijde becommentarieerde Johan Christiaan van den Belt de nieuwe tijden. Deze productieve beschouwer van de oorlogsgebeurtenissen in *De Avondpost* schreef in 1919, dat de belangrijkste les uit

de oorlog was dat alle nationale middelen ervoor ingezet moesten worden, in de zin van samensmelting van leger en volk en een aanpassing van het leger aan de Nederlandse volksaard, met zo min mogelijk kazerneleven. De oud-officier greep daarbij terug op Ruitenbach en Fabius. Binnen katholieke kring, waar de steun voor de krijgsmacht traditioneel wat minder was dan binnen protestants-christelijke gelederen, was hiervoor wel gehoor. De katholieke pers zoals *Het Centrum* en *De Avondpost*, beoordeelde Van den Belts opinie positief. Een groot, maar verburgerlijkt leger in combinatie met veel verplichte lichamelijke oefening zodat in geval van oorlog taaie weerstand geboden kon worden en in tijd van vrede verbondenheid met de maatschappij zo optimaal mogelijk was, was een acceptabel uitgangspunt.¹⁶⁵

Was er geen ander geluid? Een oud-officier vormde een opvallende dissonant in de militaire bijdrage aan de discussie over nationale weerkracht: in december 1919 pleitte de gepensioneerde officier en historicus Gijsbertus Johannes Willem Koolemans Beijnen (1848-1928) voor ontwapening. Het verloop en het einde van de Eerste Wereldoorlog hadden op hem een diepe indruk gemaakt. Het bracht hem tot de overtuiging dat de wereld ontwapend moest worden, te beginnen met Nederland. De luitenant-generaal buiten dienst werd een uitgesproken pacifist. Hij baseerde zijn standpunt op drie overwegingen. Ten eerste was het Pruisische militarisme op het slagveld verslagen en was Duitsland na de oorlog verplicht de omvang van zijn strijdkrachten verregaand te beperken. Ten tweede waren de 'oorlogszuchtige' autocratische regimes van Zuid- en Midden-Europa vervangen door vredelievende democratieën. Ten slotte - en dat leek hem doorslaggevend - was met de komst van de Volkenbond een internationaal orgaan geschapen, dat vreedzame beslechting van geschillen tussen staten mogelijk maakte. De Volkenbond betekende voor Beijnen een breuk met het verleden: oorlogen waren overbodig geworden en zouden in de voorzienbare toekomst, hij schatte zo'n veertig tot vijftig jaar, in Europa niet meer gevoerd worden.¹⁶⁶ Zijn standpunt lokte van zijn voormalige collegae verontwaardigde reacties uit. Van Dam van Isselt ging op 30 november 1921 in Den Haag in het openbaar met de afvallige generaal in debat over het thema van nationale ontwapening.¹⁶⁷

Publieke les: de sociale roeping van de officier

De rellen in legerplaats *De Harskamp* van oktober 1918 en de onrust van november 1918 waren als een schokgolf door zowel leger als samenleving gegaan. De vrees dat er een breuk zou zijn gegroeid tussen soldaten en meerderen, was een angstwekkend idee voor de toekomst.

Het leger was gedurende de mobilisatiejaren ingrijpend van karakter veranderd. De tijdelijke afschaffing van de loting (1915-1919) en de sterk gegroeide rol van de reserve-officier hadden het leger een ‘burgerlijker’ karakter gegeven dan voorheen. De beroepsmilitair vormde er een kleiner gedeelte van dan ooit en voorstanders van meer reserve-officieren wazen er op dat de ervaringen bij de belligerenten hadden aangetoond dat veel lagere commandanten sneuvelden en dus het beschikken over veel reservisten een absolute noodzaak was. Zij zouden in de toekomst de kern van het officierskorps vormen.¹⁶⁸ Toch hadden ook de ‘burgerlijke’ reserve-officieren de onrust van de laatste oorlogsweken niet kunnen voorkomen. De vraag die in 1919 als gevolg hiervan prangend werd, was eigenlijk niet nieuw: hoe konden menselijker en respectvoller verhoudingen tussen meerden en minderen in het leger niet alleen uitspattingen als in 1918 voorkomen, maar structureel voor een positieve verankering van de krijgsmacht in de maatschappij zorgen? Een discussie die al meer dan twee decennia bestond, kreeg nieuw leven.

Gerardus Cornelis Abraham Fabius (1863-1932) een politiek actieve vooruitstrevend-liberale¹⁶⁹ officier, Duco Johannes Ruitenbach (1855-1908) – actief in *Volksweerbaarheid* en beroepsofficier - en KMA-gouverneur Gerrit Gijsbertus van Everdingen (1871-1939) hadden kort na de eeuwwisseling, in navolging van de publicaties van de vooraanstaande Franse koloniale officier Hubert Lyautey (1854-1934), gewezen op het belang van een andere, socialere houding van officieren.¹⁷⁰ Officieren dienden meer oog te hebben voor de belangen van de manschappen en voor het maatschappelijk nut van activiteiten en fysieke en mentale vorming die het leger ondernam. Voorstanders van een sociale rol van het officierskorps zetten zich af tegen alles wat op een gesloten militaire kaste leek en beklemtoonden maatschappelijke integratie en een nauwe band tussen bevolking en leger, in beider voordeel.¹⁷¹ Gedurende de oorlog klonken deze geluiden opnieuw. Officieren werden gewezen op hun ‘sociale roeping’, hun taak de dienstplichtige beter aan de maatschappij terug te

geven dan toen hij deze verliet om in het leger te gaan. In de woorden van Van Everdingen uit 1916: van de tuchteloze Nederlander met weinig eerbied voor gezag, maar wel een goedwillige inborst, moest een fysiek en mentaal krachtig vaderlander gemaakt worden, zowel uit nationaal als persoonlijk belang. Hiervoor was wezenlijke en positieve belangstelling van de meerdere in de mindere vereist.¹⁷²

Na het einde van de oorlog trad vooral kolonel Fabius naar voren. In augustus 1915 had hij al een onderzoek uitgevoerd naar ongeregelheden onder gemobiliseerden in Tilburg en in juli 1916 publiceerde hij een brochure over de weerloosheid van Nederland door gebrek aan interesse in leger en vloot, en door het in zichzelf gekeerde karakter van het Nederlandse officierskorps dat niet de taak op zich nam een maatschappelijke voorttrekkersrol te spelen. In een oorlog waarin het ging om de gehele volkskracht in de meest ruime betekenis, moest het officierskorps beseffen dat de legerkwestie een sociale kwestie was en dat in nationale weerbaarheid de oplossing lag.¹⁷³ Op 28 november 1918 meldde de *NRC* dat de minister met Fabius, inmiddels Inspecteur van de vrijwillige landstorm, contact had gezocht om diens steun te vragen voor de hervorming van het leger “in modernen zin”. In een tour door het land moest Fabius de boodschap brengen, dat de legerleiding de nieuwe tijden had begrepen. De eerste lezing vond plaats in *Pulchri* in Den Haag op 28 januari 1919. Naast de minister bevonden zich ook eerste-minister Ruys de Beerenbrouck en Idenburg onder het gehoor van de kolonel.¹⁷⁴ Fabius beklemtoonde de noodzaak van de krijgsmacht een modern opleidingsinstituut en afspiegeling van de maatschappij te maken en onderstreepte dat belang nog eens met de stelling dat in 1947 de volgende oorlog zou uitbreken. Fabius’ belangstelling voor personeelsbelangen bleek ook uit zijn voorzitterschap van het *Georganiseerd Overleg* bij de landmacht, dat vanaf 1920 langzaam vorm kreeg.

Fabius kreeg steun van zijn strijdmakker uit *Volkweerbaarheid*, de al eerder besproken Van Dam van Isselt.¹⁷⁵ In januari 1919 liet deze weer van zich horen: ervan uitgaande dat de moderne soldaat kritisch en mondig is, dienden officieren pedagogisch goed opgeleid te worden en hadden zij de taak vaderlandsliefde en kennis over de krijgsmacht aan te kweken zodat de soldaat wist waarom hij diende. De officier maakte het leger aldus tot een nationaal bindmiddel, en dat kon volgens Van Dam alleen als het op democratische grondslag was gebaseerd.¹⁷⁶

1919 was hoe dan ook een bijzonder vruchtbaar jaar als het ging om publicaties en bijeenkomsten over de opvoedende en sociale rol van de officier. De Harskamprellen dreunden krachtig en lang na. Zo kwam van J.B. de Jongh¹⁷⁷ in mei 1919 een brochure over de volksoopvoedende taak van de officier en de weerspiegeling van het nationale karakter in de militaire vorming. De Nederlandse volksaard, zo stelde hij, was gebaseerd op afkeer van dwang, hield niet van discipline, en daaruit volgde dat militaire opleiding gebaseerd moest zijn op wederzijds respect en vertrouwen, voorbeeldfunctie en maatschappelijk nut. Hij bepleitte net als Van Dam een vergroting van pedagogische kennis onder opleiders binnen het leger.¹⁷⁸

Twee maanden later, in juli, vond in het Haagse gymnasium een tentoonstelling en een wekenlange cyclus van lezingen rondom het thema opvoeding van de oudere jeugd plaats. Defensie gaf *acte de présence* in de persoon van Alting von Geusau. De dag die in het teken stond van militaire opvoeding, verliep onder leiding van Van Everdingen. De te- neur was dat meer aandacht voor fysieke vorming en karaktervorming een heilzame balans zou brengen in de nu veel te ‘intellectualistische’ opleiding van de jeugd, maar ook van bijvoorbeeld de (reserve)officieren. Van Everdingen constateerde bovendien dat bij de scholen niet alleen gebrek aan kennis over defensiezaken heerste, maar ook de wil ontbrak daaraan iets te doen. Het leger werd te veel gezien als “overbodige uitwas” in de samenleving, en de verdediging van het vaderland niet als “heilige taak”. Meer regel, orde en tucht in de opvoeding en minder vrijheid waren volgens Van Everdingen heilzaam en op deze uitgangspunten zouden school en leger elkaar moeten vinden. Na Van Everdingen sprak kapitein Waltheer over militaire opvoeding van officieren.

Het was zeker niet alleen de ervaring van de Eerste Wereldoorlog die de blik richtte op de jeugd. Opvoeding en disciplineren van de jeugd waren al sinds de eeuwwisseling populaire thema’s. Uit onrust over tuchteloosheid was in 1908 de *Tucht-Unie* voortgekomen en in 1915 had een staatscommissie zich gebogen over de opvoeding en ontwikkeling van de middelbareschooljeugd.¹⁷⁹

1919 was bij uitstek het jaar voor deze problematiek die nadien snel aan actualiteit leek in te boeten. De concrete resultaten van deze discussie, op- gelaaid door de gebeurtenissen van oktober-november 1918, maar dieper

geworteld in onvrede binnen bepaalde geledingen van het officierskorps, zijn moeilijk te meten. Er werden aanpassingen aan het *curriculum* van de officiersopleiding gedaan in de zin dat maatschappelijke, psychologische en pedagogische inzichten deel van de officiersbagage moesten gaan uitmaken, maar dat was nog geen garantie voor wezenlijk andere verhoudingen binnen de dagelijkse kazernewereld. En we zien aandacht voor menselijker verhoudingen ook terug in de nieuwe gevechtshandleiding. De vraag of en hoe dit in de dagelijkse praktijk uitwerkte, is moeilijk te beantwoorden.

De publieke les: economische zelfredzaamheid

Het materiële grootverbruik dat oorlogvoering was geworden, de massale inzet van het particuliere bedrijfsleven om de moderne oorlog te kunnen voeren, was het laatste veelbesproken thema. Het liberale Tweede Kamerlid Joost van Hamel (1880-1964) sprak over “Het grootbedrijf van den oorlog”¹⁸⁰ en Tonnet noemde in zijn analyse van december 1916 over het moderne karakter van de oorlog, het munitieverbruik van een “wolkbreukachtig karakter”. De oorlog kenmerkte zich, zijns inziens, door “grimmige, bloedige strijd lust” die men zich “niet verschrikkelijk genoeg kan voorstellen”. De industrie en de luchtvaart waren de grote spelers geworden.¹⁸¹

Voor Scharroo hing dit economische element nauw samen met de zijn pleidooi voor fysieke ontwikkeling. Hij kwam in september 1919 met een brochure over de noodzaak tot economische versterking van de gehele bevolking als basis voor de militaire kracht, en hij hield over deze thematiek een rede tijdens het congres van *Volksweerbaarheid* in juli 1921 in Utrecht.¹⁸² Al eerder had hij die economische kant belicht als mede-oprichter, in mei 1918, van het *Militair Technisch Tijdschrift*. Hoofdredacteur Karel Eduard Oudendijk (1872-1955), lid Commissie van proefneming, schreef in het eerste nummer: “Niet ten onrechte noemt men deze oorlog den strijd der industrieën”. Dit thema van inzet van de particuliere industrie voor oorlogsproductie, nam het redactielid A.J.P. Zonneville onder zijn hoede.

Troelstra liet het socialistische tegengeluid horen. Nu oorlog synoniem was voor grote industrieën, kon daaruit zijns inziens maar een conclusie worden getrokken: de onhaalbaarheid van moderne oorlogvoering voor

Nederland. Hij stelde dat als Nederland in de afgelopen oorlog betrokken zou zijn geraakt, men het nog geen twee dagen had uitgehouden en het een bloedbad zou zijn geworden. Bovendien achtte hij het leger niet de onmisbare garantie voor behoud van de neutraliteit.¹⁸³ De liberaal Marchant, ook een voortdurende criticus van het defensiebeleid, koos dezelfde argumentatie: Nederland had nu eenmaal geen industriële basis als een grote mogendheid en dus moest het een geheel andere defensie opbouwen.¹⁸⁴ In dit opzicht was hij, op dat moment, minder radicaal dan Troelstra. Marchant geloofde dat alleen bij evenwicht tussen belligerenten een Nederlandse krijgsmacht nog een rol kon spelen. Maar die krijgsmacht moest wel op een moderne, een kleine staat passende leest geschoeid zijn. Dat betekende volgens Marchant geen terugkeer naar de oude volkslegergedachte, maar de erkenning dat de tijden anders waren geworden: in plaats van een traditionele nationale krijgsmacht bepleitte hij nu een internationale politiemacht in kader van de Volkenbond en voor het binnenland een combinatie van marechaussee, burgerwacht en landstorm.¹⁸⁵ De liberaal Coenraad Willem Dresselhuys (1870-1926) maakte zich, op basis van het inzicht dat economisch potentieel essentieel geworden was voor militair potentieel, in de Kamer sterk voor een koppeling van militair en economisch beleid.¹⁸⁶

Wapenproductie en –ontwikkeling hadden in de mobilisatiejaren sterk geleden onder gebrek aan grondstoffen en kennis. Het was pijnlijk duidelijk geworden dat de Nederlandse industriële infrastructuur niet was toegerust om een moderne, technologische oorlog te kunnen voeren. De directeur van het Munitiebureau Van Roijen en met hem de Generale Staf en de belangrijkste Nederlands wapenfabriek de *Artillerie Inrichtingen* in Zaandam, waren het op dat punt wel eens. Maar niet alleen deze direct betrokkenen, ook anderen beklemtoonden in de eerste naoorlogse jaren dat er ‘nationale’ industriële capaciteit moest komen om in het geval van een volgende oorlog niet meer in zo’n benarde situatie als in 14-18 te komen. Deze gedachte keerde vooral terug bij de chemische industrie, de luchtvaart en de productie van geschut. Maar tot werkelijke wasdom kwam het op geen van deze gebieden. De concentratie binnen de chemische industrie had vooral een commerciële achtergrond, het militaire element speelde hier nauwelijks een rol.¹⁸⁷ De door verschillende ministers gewenste nationale luchtvaartindustrie bleef ook uit. Trompenburg ging

failliet en Fokker werd niet de nationale vliegtuigindustrie – zij het wel een voor defensie belangrijk bedrijf. De productie van geschut – vóór de mobilisatie zo goed als afwezig – was na 1918 kleinschalig en voornamelijk gebaseerd op uit Duitsland overgekomen bedrijven.¹⁸⁸ De enige wapenfabriek van belang, de *Artillerie Inrichtingen*, moest na de oorlog sterk bezuinigen en stond onder politieke druk tot civiele productie over te gaan. De toekomst van de *Artillerie Inrichtingen* werd in handen gelegd van een onderzoekscommissie onder leiding van hoogleraar Isaac Pieter de Vooyo (1875-1955), die zeer ingevoerd was in het Nederlandse bedrijfsleven.¹⁸⁹

Nederland miste bovendien een belangrijke basis voor wapenindustrie: staalproductie. Ondanks geluiden dat Nederland een eigen staalindustrie voor oorlogsdoeleinden nodig had en ondanks contacten tussen de oprichter van *Hoogovens* - de oud-genieofficier Henri Johan Eduard Wenckebach (1861-1924) – en het ministerie van Oorlog, kwam de IJmuidense fabriek in 1918 zonder actieve steun of bemoeienis van militaire zijde tot stand.¹⁹⁰

De centrale figuur in wat als militair-economische oorlogsvoorbereiding gekenschetst kan worden, was Van Roijen. Hij zette zijn ervaringen uit de mobilisatiejaren op papier in het *Orgaan van de Vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap*.¹⁹¹ Een andere bijdrage leverde H.A.F.G. van Ermel Scherer die in een lezing in december 1920 constateerde dat oorlog geen zaak meer voor militairen alleen was, maar volkeren, economieën als geheel bepalend waren geworden. In de toekomst was nationalisatie of zelfs socialisering van essentiële bedrijven wellicht de enige oplossing. Hij adviseerde studie te maken van de Sovjet-Russische economische maatregelen.¹⁹² Scharroo op zijn beurt bepleitte in de *Militaire Spectator* van 1922 een nauwe band tussen bedrijfsleven en het officierkorps en een grondige analyse van de sterke en zwakke punten van de industriële capaciteit. Lagen essentiële bedrijven in kwetsbare landsdelen? Was samenwerking noodzakelijk? Hoe groot was de afhankelijkheid van buitenlandse kolen en andere grondstoffen? Bedrijven moesten in vredes tijd hun oorlogstaak voorbereiden, evenals een distributie van grondstoffen voor het bedrijfsleven.¹⁹³ Ook Snijders bepleitte in 1922, op grond van zijn oorlogservaringen, economische oorlogsvoorbereiding als “algemeen volksbelang”¹⁹⁴. De directeur van de *Artillerie Inrichtingen*, Gerrit Theodorus van Dam (1868-1962), ten slotte, hield in de *Industriele Club*

in Amsterdam op 24 oktober 1924 een rede van dezelfde strekking. Hij nam de Amerikaanse *Army Ordnance Association*¹⁹⁵ als voorbeeld voor een nauwe band tussen industrie en defensie. Maar op de instelling van ook maar iets dat op voorbereiding in vreedstijd leek, was het wachten tot de jaren dertig toen Van Roijen hier opnieuw een belangrijke rol in speelde. Tot die tijd was dit omvangrijke onderwerp in handen van een klein bureau van de Generale Staf, het bureau Voorziening behoeften in oorlogstijd (VoBo) onder leiding van D. de Leeuw¹⁹⁶.

Conclusie

De militaire gevolgtrekkingen en opinievorming over hoe de wereldoorlog voor Nederland geïnterpreteerd moest worden, zijn tot nu toe nauwelijks geanalyseerd. Het heersende beeld staat nadrukkelijk in het teken van het ‘gebroken geweeftje’, en de bezuinigingen van de jaren twintig, als ‘voorspel’ op de nederlaag van 1940.¹⁹⁷ Dit beeld is veel te eenzijdig. De jaren 1918-1923 tonen aan dat militaire opinievorming intern in het teken stond van een strijd om het bezit van een modern veldleger en extern nog in de liberale traditie van nationalisme, nationale eenheid en nationale kracht, die zijn oorsprong had rond de eeuwwisseling.¹⁹⁸ Beide elementen van deze discussie wijzen in dezelfde richting: Nederland zou ook in de toekomst nog oorlog kunnen voeren, als het maar zijn bestaande legerorganisatie behield – maar dan met moderne wapens – en zijn bevolking nadrukkelijker bij de defensie-inspanning betrokken. Op de fundamentele kritiek hierop van vooral sociaaldemocratische zijde, kwam geen antwoord. Nu waren de sociaaldemocraten vanouds geen gesprekspartner voor de defensieleiding en de meeste officieren, daar de gebeurtenissen van oktober-november 1918 en het ontwapeningsstandpunt de ‘onbetrouwbaarheid’ van de linkerzijde definitief hadden aangetoond.

Dominant in de interne militaire discussie was de beklemtoning van de noodzaak van een modern veldleger waarmee in coalitieverband offensief opgetreden kon worden na een schending van de Nederlandse neutraliteit. In de ogen van de militaire leiding kon alleen zo’n leger Nederlands neutraliteit beschermen – zoals de mobilisatie had aangetoond – en internationale positie geloofwaardig maken tijdens het onvermijdelijke volgende Frans-Duitse gewelddadige treffen. Forbes Wels noemde in 1923 het Nederlandse veldleger van 1914 een macht waarmee Duitsland serieus

rekening had gehouden, implicerende dat anno 1924 er een veldleger was waarmee het buitenland geen rekening meer hield en dat dus zinloos dreigde te worden voor de essentiële taken: de neutraliteit te beschermen en het land te verdedigen.¹⁹⁹ De positie van Limburg was in dit verband illustratief. Alleen een veldleger kon bij een eventueel toekomstig conflict om die provincie enig gewicht van belang in de schaal leggen.²⁰⁰ Dat zo'n leger wellicht in omvang, geoefendheid en materiële eisen de mogelijkheden van een kleine staat te boven ging, werd zoals gezegd niet serieus bediscussieerd. Die vraag was zo fundamenteel, tastte het wezen, de identiteit van de Nederlandse militaire elite zo aan, dat in een periode van bezuiniging die discussie ondenkbaar was. Hier toont zich een belangrijk element in het Nederlandse militaire denken en handelen: de legerleiding was goed geïnformeerd over de technische, tactische en organisatorische ervaringen en veranderingen van de belligerente legers en paste de Nederlandse voorschriften naar vermogen aan. De Nederlandse stafofficieren waren bekend met de schaalvergroting, materiële en personele eisen van de moderne oorlogvoering, maar wensten op basis hiervan toch niet de discussie aan te gaan of een kleine mogendheid naar alternatieve inrichtingen voor de defensie moest zoeken. Die drempel was in hun wereldbeeld, gedomineerd door een traditionele, op de grote mogendheden geïnspireerde militaire cultuur, te hoog. De militaire commentator van *De Telegraaf* en actief pleitbezorger van een volksleger, G. Polvliet, stelde het in een scherpe kritiek op de inrichting van de krijgsmacht in 1918 zo: hij noemde het een oude wet "dat het leger is, wat de officieren zijn, speciaal de generaals en de Generale Staf".²⁰¹

De externe discussiethema's waren vooroorlogse liberale thema's die goed aanloten bij conservatief-protestante noties over landsverdediging. Ondanks het vaak uitgesproken besef dat de oorlog ongekend totaal en vernietigend was geweest, was het antwoord in wezen niet vernieuwend: nationale eenheid en nationale kracht, zonder concreet aan te geven hoe dat verwezenlijkt zou moeten worden in een maatschappij die radicaliseerde, moderniseerde en steeds minder leek te passen bij het burgerlijke, liberale, nationale ideaal van de late negentiende eeuw. Met uitzondering van het streven naar een nationale economie, vertoonde de militaire discussie dus weinig nieuwe inzichten of antwoorden op de nieuwe tijd. Kwesties als de vermeende geringe interesse van de bevolking voor de

krijgsmacht en het niet-militaire karakter van de Nederlander, dateerden al uit de negentiende eeuw en weerspiegelden een oude frustratie die bij vele officieren leefde. Hetzelfde geldt voor militaire twijfel over de tucht en discipline onder de jeugd. De wereldoorlog versterkte dus bestaande sentimenten die steeds verder van de werkelijkheid van de moderne samenleving af leken te staan.

Er was dus wel begrip voor het idee dat een toekomstige oorlog een ongekend grote aanslag zou doen op de personele en materiële middelen van Nederland, maar er kwam geen nieuwe, moderne oplossing naar voren.

Hoe verhielden deze oude thema's zich tot de beklemtoning van een veldleger dat uitgaat van een bewegelijk oorlogsbeeld en een (relatief) korte oorlog. Voor een klein land met weinig strategische diepte was een langdurige oorlog, zoals aan het Westfront, op zijn minst zeer onwenselijk. Zonder zich uit te spreken over de duur van een toekomstig conflict, zette de legerleiding dus haar kaarten op een klassieke bewegingsoorlog met moderne wapens in bondgenootschappelijk verband. Dat sloot het beste aan bij het militaire ideaalbeeld waarin deze elite was gevormd. De vraag in hoeverre het niet aan den lijve ervaren van de oorlogsellende hierin een rol speelde, is moeilijk te beantwoorden. In de publieke discussie bleek nog veel van het vooroorlogse gevoel van onbegrip, maatschappelijke desinteresse en afkeer van partijpolitieke discussies, dat onder officieren leefde.²⁰² Waarom keerde dit terug?

De jaren 1918-1923 waren jaren van onzekerheid, zoeken naar antwoorden die (nog) niet leken te komen van nieuwe instellingen als de Volkenbond, noch uit de ideologisch sterk verdeelde politieke arena. 1918-1923 waren jaren van verscherping van interne tegenstellingen, van angst voor communisme en andere radicale stromingen en onrust in Europa. De gevoelens van frustratie bij vele officieren leken goed aan te sluiten bij enerzijds de les uit de wereldoorlog, dat de bundeling van alle krachten van de staat essentieel was voor haar voortbestaan, en anderzijds de oude conservatief-protestante en liberale ideeën over nationale eenheid. De na 1918 aangeronde thema's vielen na 1923-1924 vrij snel dood, toen sloot Nederland aan bij de veel bredere Europese discussie over de gruwelen van een moderne oorlog, over ontwapening en pacifisme. Veel militairen voelden zich nog toen meer dan voordien gefrustreerd en gemarginaliseerd. In het openbaar kwam dat neer

op een voortdurende hardnekkige bestrijding van ‘sympathieke’ pleidooien voor ontwapening, humaniteit, internationale samenwerking en bezuinigingen. Die oorlog was niet te winnen.

EINDNOTEN

- 1 *Gevechtsvoorschrift* 1924.
- 2 J.C.C. Tonnet, *Overzicht over het verloop van den wereldoorlog 1914-1918* (Breda, 1921) 7.
- 3 J.N. Bruyn *Beknopt handboek bij de studie der tactiek volgens de ervaringen uit den wereldoorlog 1914-1918* (Eibergen, 1922) 136. Zie ook D. Brouwer in de *Militaire Spectator* 1919, 792-804.
- 4 R.P.F. Bijkerk, “W.F. Pop” in: G. Teitler en W. Klinkert (red.) *Kopstukken uit de krijgsmacht* (Amsterdam, 1997) 292-293. Vooral begin oktober 1919 was de spanning groot toen geruchten over een Belgische *raid* op Maastricht de ronde deden.
- 5 Zie voor de overgang van de SDAP naar het pacifisme: H. Beunders, *Weg met de vlootwet!* (Bergen, 1984) 153-156
- 6 Aan de extreme linkerzijde was er de traditionele antimilitaire oppositie. In deze periode betreft dit David Wijkoop, Willy Kruyt, Willem van Ravesteyn en Harm Kolthek. Buitenparlementair was de Internationale Anti-Militaristische Vereniging de belangrijkste pressiegroep.
- 7 P.J. Oud *Het jongste verleden* deel 1, Assen, 1968; R.P.F. Bijkerk, “Nederlands defensiebeleid in de jaren ‘20” *Militaire Spectator* 164 (1995) 90-96
- 8 Vooraanstaande politici als de liberalen Pieter Jacobus Oud (1886-1968) en Hendrik Pieter Marchant (1869-1956) en de RKSP mengden zich er in met eigen ontworpen legerstelsels.
- 9 Beunders, 75
- 10 Johannes Bernardus Theodorus Hugenholtz (1888-1973)
- 11 De directeur van de Hogere Krijgsschool had een belangrijke taak in de ontwikkeling van de doctrine.
- 12 Van der Hegge Zijnen heeft de twijfelachtige eer als een van de weinige Nederlandse officieren tijdens de oorlog gewond te raken. Op 25 september 1918 werd de kabelbaan van waaruit hij nabij het Gardameer het front bekeek, door Italiaanse artillerie naar beneden geschoten. Hij is verpleegd in een veldhospitaal in Castell Toblino, ten westen van Trente. Muller Massis en Van Essen werden op 5 mei 1917 bij Chauvencourt (St. Mihiel) door Franse mitrailleurs beschoten. Attaché De Quay maakte de bombardementen op Parijs mee. Op 12 maart 1918 schreef hij in zijn dagboek: “met het geheele gezin in de kelders van 9.10 tot 12.15 uur”. Dat zou nadien nog talloze malen gebeuren. Brabants Historisch Informatiecentrum ’s-Hertogenbosch (BHIC), archief De Quay inv. nr. 3097.
- 13 <http://www.eib.dse.nl/pk%20anton.htm>
- 14 W. Klinkert “‘Om den oorlogtoestand zooveel mogelijk na te bootsen’ “ in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.) *Wankel evenwicht* (Soesterberg, 2007) 85-116; W. Klinkert, “‘Een vitaal belang van de eerste orde’“ in: H. Andriessen en P. Pierik (red.)

- De grote oorlog. Kroniek 1914-1918* deel 15 (Soesterberg, 2007) 145-173 en W. Klinckert, “Het is een ingenieursoorlog” in: H. Andriessen en P. Pierik (red.) *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918* deel 14, (Soesterberg, 2007) 250-290.
- 15 Service Historique de l' Armée de Terre, Château de Vincennes (SHAT) archief militaire attaché in Den Haag, 21 juni 1918, inv. nr. 7N1178. Hierin lof van de Franse militaire attaché en vertaling in het Frans.
- 16 S. Maaskant, “Militaire studiereizen” in: H. Andriessen en P. Pierik (red.) *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918* deel 14, (Soesterberg, 2007) 324-349
- 17 J.H. Röell, J. Burger en J.W. van Oorschot
- 18 A.D.J. Berkhout, P.D. van Essen en F.J. Heeris
- 19 Nationaal Archief Den Haag (NA) 13.61.01 inv. nr. 5 en SHAT, 4 juni 1918, inv. nr. 7N1181. Verslag van het frontbezoek 1 augustus 1918 J.H. Borel, P.J. van Munnekrede, W.J. van Hoytema.
- 20 J.H. van der Hegge Zijnen, J.F.B. Kalff, P.J. van Munnekrede
- 21 NA, archief Ministerie van Oorlog (MO) inv. nr. 4960, Snijders aan Alting von Geusau 15 oktober 1918
- 22 NA, archief Artillerie Inrichtingen (AI) inv. nr. 2528, De Jonge aan Snijders 15 augustus 1918
- 23 NA 2.13.61.01 inv. nr. 5
- 24 NA 2.13.61.01 inv. nr. 5, verslag 23 augustus 1918 inlichtingen over modern infanterie-optreden, waarschijnlijk uit Franse bron, veel nadruk op moreel ook in NA, archief Koninklijke Landmacht (KL) inv. nr. 548, oktober 1918. De Quay was een van de weinige officieren die voor tanks een rol zag in het Nederlandse polderterrein, zie BHIC, archief De Quay inv. nr. 3099 De Quay aan Snijders 11 september 1918
- 25 BHIC, archief De Quay inv. nr. 3095, dagboek 1918
- 26 NA, archief Hoofdkwartier veldleger (HV) inv. nr. 905, verslag 10 oktober 1918 en inv. nr. 323, 11 november 1918
- 27 Tonnet, *Overzicht* 183
- 28 NA, MO inv. nr. 4975, J. Schultz, H.A. Cramer, P.J. Graaf, C.P. Brest van Kempen
- 29 Zij bezochten de slagvelden van Verdun, de forten bij Reims en de Vlaamse kustbatterijen. De Man hield voor het KIVI over deze reis op 29 december 1921 een lezing.
- 30 NA, MO inv. nr. 4984, verslag Tarel 20 januari 1922
- 31 NA, MO inv. nr. 4999, verslag Van Voorst tot Voorst juli 1924
- 32 NA, MO inv. nr. 1514, verslag Maas 28 mei 1924; Montargis ligt ruim honderd kilometer ten zuiden van Parijs.
- 33 NA, MO inv. nr. 4994, verslag Seyffardt.
- 34 Lezing 7 maart 1924 voor *Vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap (VBK)*
- 35 NA, MO inv. nr. 4992
- 36 VBK 1922\23, 128-130. Over de detacheringen in Parijs zie BHIC, archief De Quay, inv. nrs. 3096 en 3098, dagboeken 1919-1922.
- 37 NA, HV inv. nr. 917
- 38 BHIC, archief De Quay inv. nr. 3096, dagboek 1922.
- 39 Legermuseum Brussel, berichten militaire attaché in Den Haag, inv. nr. 185-2-58 en SHAT, archief militaire attaché in Den Haag inv. nr. 7N2960
- 40 NA, MO inv. nrs. 1502, 1511 en 1516-1517

- 41 NA, MO inv. nr. 82, Snijders aan De Jonge 7 augustus 1918
- 42 NA, MO inv. nr. 1516, uitgewerkte loopgravenoorlog wanneer bewegingsoorlog overgaat in statische oorlog
- 43 NA, MO inv. nr. 1516
- 44 NA, MO inv. nr. 1517
- 45 NA, MO inv. nr. 1532. en NA, MO inv. nr. 1533, vergelijkbare oefening in 1924 met een verplaatsing naar Belgisch Limburg.
- 46 Legermuseum Brussel, berichten militair attaché, inv. nr. 185-2-55, 14 januari 1922 en inv. nr. 185-2-53, 7 april 1921.
- 47 *Het Vaderland* 18 september 1923
- 48 Legermuseum Brussel, berichten militair attaché, inv. nr. 185-2-58, verslag manoeuvres.
- 49 SHAT archief attaché, inv. nr. 7N2960
- 50 NA, GS inv. nr. 1013
- 51 NA, archief Stelling van de Monden van de Maas en het Haringvliet (MMH) Van Dijk 23 november 1921; zie lezing P.W. Best, *VBK* 11 maart 1921
- 52 BHIC, archief De Quay inv. nr. 3101, nota De Quay 7 januari 1919
- 53 *NRC* 15 augustus en 12 september 1919
- 54 SHAT, militair attaché inv. nr. 7N1181, 24 februari 1919
- 55 Vanuit Buitenlandse Zaken kwamen er bezwaren tegen de openlijke bespreking van dit politiek gevoelige onderwerp, maar de Generale Staf en de HKS achtten het toelaatbaar, NA, GS inv. nr. 969. Zie ook de lezing van Kamerlid De Muralt op 6 januari 1922 voor de *Vereniging van officieren van de landmacht*.
- 56 NA, GS inv. nr. 26 en 1255. nota's betreffende 'geval Zuid', een oorlog met België, januari 1923, correspondentie Van Dijk, Forbes Wels en Muller Massis januari – maart 1923 en BHIC, archief De Quay inv. nr. 3105, correspondentie Forbes Wels en De Quay februari 1923. Al eerder, in maart 1920, had de Britse *chief of the imperial staff*, Henry Wilson, duidelijk gemaakt dat Nederland in een eventueel conflict in het Rijnland eigenlijk niet neutraal kon blijven, dat zou te nadelig voor de *Entente*-mogendheden zijn. *National Archives* Londen, CAB/24/101.
- 57 T.F.J. Muller Massis, "De betekenis van ons veldleger", *Militaire Spectator* 1923; Legermuseum Brussel berichten militair attaché, inv. nr. 185-2-58, 11 september 1923, 185-2-63, 13 november 1925, 185-2-54 (1921) en 185-2-59
- 58 NA, MO inv. nr. 26, Van Dijk aan Forbes Wels 26 november 1923
- 59 NA, HV inv. nr. 908, Burger aan Pop 19 juni 1919
- 60 NA, HV inv. nr. 906, Pop aan Ruys de Beerenbrouck 13 januari 1920
- 61 Bruyn, J.A. de, *Beknopt handboek* 87
- 62 NA, MMS Van der Hegge Zijnen aan cv 18 augustus 1921
- 63 Handelingen Tweede Kamer (TK) 14 december 1921
- 64 NA, MO inv. nr. 4981
- 65 NA, MO inv. nr. 251, Snijders aan Alting von Geusau 11 oktober 1918; Alting von Geusau kondigt samensmelting artillerie aan, TK 18 december 1919, 1046. J.C.C. Tonnet wordt in 1921 de eerste Inspecteur van de samengevoegde artillerie.
- 66 NA, MO inv. nr. 4959, J.A. de Bruyn, P.C. Bomert, P.D. van Essen en K.A. Pfeiffer; Snijders aan Alting von Geusau 1 oktober 1918 en NA, MO inv. nr. 4966, Snijders aan

- Alting von Geusau 11 oktober 1918; NA, HV inv. nr. 789 10 juli 1920 eerste resultaten
- 67 J.C.C. Tonnet, "Artillerie in den bewegings- en in den stellingoorlog", *Militaire Spectator* 1921, 15-19
- 68 De artillerie was snel in de verwerking van oorlogservaringen in lesboeken, zie J.G. Tinbergen en L. de Ridder *Handleiding tot de kennis der artillerie voor de cadetten van dat wapen* (Breda, 1921) en de een jaar later door J. Rietsma uitgegeven aanvulling met daarin bespreking van alle nieuwe wapens, inclusief tanks en gasmaskers.
- 69 NA, MO inv. nr. 4999, over proefnemingen met infanteriegeschut 1924-1925
- 70 NA, MO inv. nr. 4979, Van Essen aan Pop 13 mei 1921
- 71 *The use of asphyxiating, poisonous or other gases and all analogous liquids, materials or devices being prohibited, their manufacture and importation are strictly forbidden in Germany. The same applies to materials specially intended for the manufacture, storage and use of the said products or devices. The manufacture and the importation into Germany of armoured cars, tanks and all similar constructions suitable for use in war are also prohibited.*
- 72 *Militaire Spectator* 1921, 217-218
- 73 NA, MO inv. nr. 4988, Tonnet aan Van Dijk 9 februari 1922
- 74 NA, MO inv. nr. 4988, Muller Massis 6 maart 1922
- 75 NA, MO dir. artilleriesmaterieel aan Pop 24 juni 1922 en Pop aan Van Dijk 6 november 1922
- 76 HV inv. nr. 88, commandant Stelling van A' dam aan Pop 22 augustus 1919, vd Voort Maarschalk aan Pop 25 maart 1919
- 77 Het *Reglement op de exercitien der infanterie* uit 1913 noemde "het geweervuur het voornaamste strijdmiddel der infanterie", in de *Aanwijzingen voor de opleiding der infanterie* van tien jaar later, wordt de lichte mitrailleur als hoofdwapen genoemd.
- 78 NA, MO inv. nr. 4988, Forbes Wels 3 juni 1922
- 79 NA, MO inv. nr. 4983, 1920-1921 commissie offensieve handgranaat, ingesteld oktober 1920
- 80 P.C. Dekker "Stormscholen", *Militaire Spectator* 1920 336-345 en *Armamentaria* 2003; zie voor de bewapening De Vries en Martens *Nederlandse vuurwapens* (Amsterdam, 1993) 238-248.
- 81 NA, GS inv. nr. 947, correspondentie over stormscholen september – oktober 1921
- 82 NA, GS inv. nr. 947, De Block aan Van Dijk 4 november 1921 en Van Dijk aan De Block 12 januari 1922. Opheffing van de stormscholen Arnhem en Bergen op Zoom maart 1922 NA, MO inv. nr. 4983. NA, MO inv. nr. 4998, Van Dijk aan Forbes Wels 11 december 1924
- 83 NA, MO inv. nr. 4979, Van Dijk 22 september 1921. Leden: H.Z.A. van de Roemer, W. Froger, A.M. Geesink, H.D.S. Hasselman, J.C. Cramwinckel en W. van der Hout
- 84 Lezingen voor *VBK* 19 december 1922 (B.W. van Slobbe), 2 februari 1923 (W. Froger) en 11 januari 1924 (De Man).
- 85 *Het Vaderland* 4 en 8 oktober 1921
- 86 NA, MO inv. nr. 4963, verslag Rijksstudiedienst voor de luchtvaart 31 december 1918 en *NRC* 6 april 1919
- 87 NA, HV inv. nr. 960, Van Dijk 4 november 1921
- 88 Zeer vooraanstaand natuurkundige, hoogleraar in Delft (1917-1922), Groningen

- (1922-1924) en Leiden (1924-1948).
- 89 NA, MO inv. nr. 4992, Tonnet aan Van Dijk 29 december 1922
- 90 NA, MO inv. nr. 494, augustus 1918 Commissie inzake luchtverdediging ingesteld 24 juni 1918, verslag 11 augustus 1919; NA, MO inv. nr. 26, Van Dijk aan Tonnet 17 januari 1923 en NA, MO inv. nr. 4994, Tonnet aan Van Dijk 9 juli 1923.
- 91 NA, HV inv. nr. 25, 5 maart 1921. Andere leden: G.F. van Voorst tot Voorst en J.T. Alting von Geusau
- 92 NA, MO inv. nr. 4981, Van Dijk aan de Generale Staf
- 93 Het is de vraag of dit klopte; de Britten gaven in 1920 als naoorlogse analyse al een nieuw voorschrift uit. J.J.G. van Voorst tot Voorst besprak het uitvoerig in de *Militaire Spectator* van 1921. Het Franse voorschrift waarin de oorlogservaringen verwerkt waren, dateerde van 1921: *Instruction sur l'emploi tactique des grandes unités*.
- 94 NA, MO inv. nr. 4980, Van der Hegge Zijnen aan Van Dijk 6 september 1921
- 95 NA, MO inv. nr. 4980, Van Dijk 6 september 1921
- 96 *Gevechtsvoorschrift* 1924 zie bespreking oktober 1922 in *VBK* 1922\23, 97 ev.
- 97 Bruyn, *Beknopt handboek*. Dit bouwde voort op zijn *Handleiding bij de studie der tactiek* waarvan de vierde druk in 1915 was verschenen. Ook hierin legde hij al veel nadruk op moreel, de voorbeeldfunctie van de officieren en op grote morele uitwerking van artillerievuur.
- 98 p. 17.
- 99 Mogelijke negatieve uitwerking op het moreel door luchtaanvallen op troepen; zie opmerkingen van Van der Vijver in *VBK* lezing 7 maart 1924, 376.
- 100 *VBK* 1922\23, 116
- 101 Een eigen Nederlands ontwerp van KNIL-officier S.N.P. Tierie
- 102 *Armamentaria* 1993 en 1994
- 103 Zie MA scriptie van C. Prince, UvA 2009
- 104 De Vries en Martens, 128, 156-157 en 259
- 105 NA, MO Van Dijk aan Forbes Wels 12 augustus 1922
- 106 TK 14 december 1920 (Pop) en 14 december 1921 (Van Dijk)
- 107 *VBK* 1918/19, 330-333; 1919/20, 50-76 en 1920/21 180 – 191.
- 108 NA, MO inv.nr. 4982 en 4983, Van Dijk aan Wilhelmina 9 februari 1922
- 109 NA, HV Forbes Wels aan Van Dijk 29 november 1922 en Muller Massis aan Van Dijk 28 november 1922.
- 110 TK 20 februari 1917 en 1 februari 1918.
- 111 TK 28 november 1917.
- 112 TK 4 mei 1917
- 113 TK 18 februari 1919, 1464 en 1470.
- 114 TK 15 december 1919, Van der Laan en Staalman TK 16 december 1919 en 9 december 1920. Zie ook J. Schoon *Volksleger of politieleger* Amsterdam, 1919 en *VBK* 1919/20, 92-95. Ook werd het politieleger bepleit door de kleine Christelijk-sociale en Christen-democratische Partijen
- 115 TK 10 december 1920 en 8 juni 1921. De Britse militair denker Fuller werd aangehaald om het gruwelijk karakter van de moderne oorlog te illustreren.
- 116 TK 9 juni 1921
- 117 TK 27 februari en 17 december 1919

- 118 TK 14 november 1919
- 119 *De Standaard* 17 oktober 1922: “Dat ons land buiten den oorlog bleef danken we aan ons leger”
- 120 *VBK* 12 december 1919, 77. Sniijders’ zorg voor interne, socialistische of communistische onrust bleek uit zijn lidmaatschap van de in maart 1920 opgerichte *Nationale Bond tegen Revolutie*, waarbij ook Van Terwisga zich aansloot. Deze Bond onderhield nauwe contacten met de Centrale Inlichtingendienst.
- 121 NIMH, collectie Sniijders, inv. nr. 136. Zie over Sniijders en Ons Leger P. Onderwater *Vaderland, vorstenhuis en weerbaarheid* (MA scriptie UvA, 2007) 28-35.
- 122 L.M.A. von Schmid *Van de defensie* ’s-Gravenhage, 1920
- 123 Het Nederlandse publiek kende het oorlogsverloop uit de kranten, geïllustreerde tijdschriften en uit vele speciale uitgaven. Vanaf eind 1914 verscheen onder redactie van W.A.T. de Meester in afleveringen het *Gedenboek van den Europeeschen oorlog* en vanaf begin 1915 *De Nederlandsche strijdmacht en haare mobilisatie* van J. Kooiman. Beide uitgaven liepen door tot begin jaren ’20. Waarschijnlijk in 1915 verscheen *De oorlog* door HBS-leraar en landweer-kapitein Hermanus Pieter Geerke (1873-19..) en G.A. Brands. Voorbeelden van vertaalde brieven van frontsoldaten zijn die van E. Lemerrier, oorspronkelijk uitgegeven in Frankrijk in 1916 door André Chevillon (1864-1957) en in Nederland in 1919 door toneelschrijfster Madeleine Böhlingk (1885-1944). Henri Barbusse’ beroemde *Vuur* verscheen in 1918 in Nederland in vertaling.
- 124 p. 113
- 125 p. 107
- 126 20 april 1921
- 127 14 mei 1921
- 128 P. Blaas “Nederlandse historici en de Eerste Wereldoorlog” in: M. Kraaijestein en P. Schulten (ed.) *Wankel evenwicht* (Soesterberg, 2007) 14-31.
- 129 N. Japikse *Die Stellung Hollands im Weltkrieg* 45-46 en 110 en Tonnet, *Overzicht*, 17-18.
- 130 De conservatief-liberaal Pierre Henri Ritter (1882-1962) was toen hoofdredacteur van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*
- 131 *Het Centrum* 6 augustus 1923
- 132 *Dreigliederung des sozialen Organismus* oktober 1921
- 133 Sniijders, 341
- 134 P. Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand* (Amsterdam, 2006) 373
- 135 Hij werkte nauw samen met W.G.F. Sniijders, zie Sniijders XXV
- 136 Kapitein Ronduit, “De manoeuvre om Limburg” *Militaire Spectator* 1919, 489-511.
- 137 H. Ehlert ea *Der Schlieffenplan* (Paderborn, 2007) 446.
- 138 TK 9 juni 1921 en 11 oktober 1923. Van Dijk beriep zich op 25 maart 1924 in de Kamer op W.F.G. Sniijders en op Van Voorst tot Voorst.
- 139 TK 17 december 1919, de verklaring van Ludendorff was in augustus 1919 al in algemene bewoordingen in de pers verschenen, pas op 19 november 1919 noemde Ludendorff Nederland en Denemarken expliciet.
- 140 p. 247
- 141 Commentaar van Scharroo op de lezing van P.W. Best voor *VBK* 11 maart 1921

- 142 Zie hiervoor ondermeer W. Klinkert, “Zeeland en Fall K” in: H. Andriessen en P. Pierik (red.) *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918* deel 18 (Soesterberg, 2009) 71-112.
- 143 Minister De Jonge sprak van volkskracht als basis voor de nationale verdediging, alleen dan kon Nederland tegen alle eventualiteiten opgewassen zijn. TK 5 februari 1918, 1226. Zie ook Leo Simons (1862-1932), oprichter van de *Wereldbibliotheek* die sinds 1903 *Studies in volkskracht* uitgaf.
- 144 B. Schoenmaker *Burgerzin en soldatengeest* (Den Haag, 2009) 340-341
- 145 Publiceerde in 1924 *Geschiedenis der lichaamsoefeningen van de Oudheid tot heden*
- 146 Lezing VBK 29 april 1919, 250.
- 147 NIMH, collectie Snijders, inv. nr. 136
- 148 Zie ook W. Froger *Militaire Spectator* 1919, 39 met nadruk op karaktervorming, zelfstandigheid, fysieke ontwikkeling en meer gerichtheid op het individu, naar aanleiding van congres in Den Haag in juli 1919 over opvoeding van de jeugd. Afkeer van intellectualisme en bevordering van fysieke vorming waren al oude liberale thema’s, zie H. te Velde *Gemeenschapszin en plichtsbef* (‘s-Gravenhage, 1992) 111-117
- 149 W.E. van Dam van Isselt “De betekenis en de verdere ontwikkeling van onze weermacht na demobilisatie”, *Onze Eeuw* 1918 en lezing VBK 29 april 1919
- 150 P.W. Scharroo “Over terreinversterkingen en moderne bewegings- en loopgravenoorlog”, VBK oktober 1917, 139 en P.W. Scharroo “Aard en omvang der werkzaamheden van het wapen der genie tijdens de mobilisatie”, *Militair Technisch Tijdschrift* december 1919, 440.
- 151 NRC 24 juli 1921
- 152 KB van 25 juli 1916 nr. 44 Instelling van de Commissie van advies voor lichamelijke oefening KB 9 augustus 1917 olv F.W.C.H. van Tuyl van Serooskerken en met als leden Scharroo en Hubert van Blyenburgh 17 december 1917 instelling van de commissie lichamelijke ontwikkeling in het leger, verslag verschijnt juni 1919.
- 153 In de geest van Scharroo was het in 1920 verschenen *Voorschrift voor lichaamsoefeningen*, waarin naast gymnastiek ook sporten, spelen, hindernisbanen, atletiek en handgranaatwerpen werden uitgelegd. Over de relatie tussen leger en sport is vooral in Groot-Brittannië veel gepubliceerd. Zie: E. Riedi en T. Mason “Leather and the fighting spirit: sport in the British army in World War I” *Canadian Journal of History* 41 (2006) 485-516 met veel bibliografische verwijzingen.
- 154 P.W. Scharroo *De betekenis van de lichamelijke opvoeding voor de economische weerkraft* Leiden, 1919. Scharroo was lid van de *Economische Bond* en 1921-1922 van de *Vrijheidsbond*. Nadien was hij korte tijd politiek actief in de Staatspartij voor Volkswelvaart die, in combinatie met de Liberale Partij een zetel in de TK behaalde, bezet door Lizzy van Dorp (1872-1945).
- 155 De belangrijkste propagandisten voor lichamelijke opvoeding op school voor militaire doeleinden waren de officier der mariniers Joor Bastiaan Verheij (1851-1913) en de gymnastiekleraar van het Erasmiaans gymnasium in Rotterdam Sebastiaan van Aken (1856-1927).
- 156 Directeur van de militaire gymnastiekschool in Utrecht 1919-1926 en vanaf 1924 privaat-docent lichamelijke opvoeding aan de universiteit van Utrecht. Tevens een opmerkelijk sportman. Hij nam aan vijf Olympische Spelen deel (schermen) en introduceerde basketbal in Nederland. Hij verschilde fundamenteel met Van Dam van

- Isselt over welke sporten of gymnastische oefeningen het beste waren voor de scholen.
- 157 Onder voorzitterschap van veldlegercommandant Burger.
- 158 A.C. Heyn, *Beknopt overzicht van de geschiedenis, stelsels, methoden en esthetische stromingen der lichaamsoefeningen* Amsterdam, 1932 en M. D'hoker en J. Tolleneer, *Het vergeten lichaam* Leuven/Apeldoorn, 1995.
- 159 *NRC* 28 mei en 19-22 oktober 1922
- 160 Presidente van de *Nationale Vrouwenraad*, historica, orangiste. Zij was van 1921 tot 1925 de eerste vrouw in het hoofdbestuur van de vereniging *Volksweerbaarheid*. M. Grever, *Strijd tegen de stilte* (Hilversum, 1994) 171 en 243-250.
- 161 *NRC* 24 september 1920
- 162 Liberaal; in 1919 presidente van de liberale Commissie voor Maatschappelijke Opvoeding; lid van *Vrede door Recht* en de *Anti-Oorlogsraad*; stond enige malen kandidaat voor de Liberale Partij en was propagandaleidster van de liberale vrouwengroep; (hoofdbestuurs)lid van de *Nederlandsche Vereeniging voor Volkenbond en Vrede* en presidente van de Commissie voor Kinder-Vredeslectuur van deze vereniging; presidente van de *Commissie voor Moeders en Opvoedsters* (voor de vrede) aangesloten bij de *Vrouwen Wereld Unie voor Goede Internationale Verstandhouding*
- 163 Beunders 79
- 164 Aletta, Instituut voor vrouwengeschiedenis Amsterdam, archief Nationale Vrouwenraad inv. nr. 131 en W.A.T. de Meester *Gedenkboek van den Europeeschen oorlog* deel 4 (Leiden, 1919) 247-250. De urgentieraden werden in 1920 ontbonden.
- 165 *VBK* 1918/19, 328-329
- 166 *Het Vaderland* 24 december 1919, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/koolemans> en J. Vogel "Een generaal wordt pacifist", *Parade* 17 (1996) 98-111.
- 167 Moeyes, 353 en *Het Vaderland* 12 januari 1920
- 168 W.G. de Bas, "Boekbespreking", *Mavors* 1920, 419 en C.C. de Gelder, "De opleiding der verlofsofficieren", *VBK* 1919/20, 235.
- 169 Aan het einde van de wereldoorlog werd hij actief in de *Economische Bond* van Treub.
- 170 Schoenmaker 292 en L. Hazelbag "De invloed van de Harskamp-rellen op de positie van de officier", in: H. Andriessen en P. Pierik (red.) *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918* deel 7, (Soesterberg, 2005) 227-265.
- 171 P. Groen en W. Klinkert *Studeren in uniform* (Den Haag, 2003) 213-216 en Schoenmaker, 338
- 172 G.G. van Everdingen, *De opleiding der officieren* Amsterdam 1916.
- 173 G.C.A. Fabius *De verhouding tusschen volk en weermacht* Amsterdam 1916. Uitgegeven door de *Vaderlandsche club*, waaraan ook Van Everdingen ea bijdroegen.
- 174 *NRC* 29 januari 1919 en *Het Centrum* 31 januari. R. Blom en T. Stelling *Niet voor God en niet voor het Vaderland* (Soesterberg, 2004) 862-863
- 175 Zie over deze vereniging: *Tē Velde*, 202-205, Schoenmaker, 325-332 en L.H. Maas *Pro patria* (Hilversum, 1998) 172-177 en 194-201
- 176 W.E. van Dam van Isselt "De geest in het leger en de burgerwachten", *Militaire Spectator* 1919, zie ook C.C. de Gelder "De geest in het leger", *Militaire Spectator* 1918 743-747 en Westerveld "Leger en democratie", *Artilleristisch Tijdschrift* 1919

- 177 Later actief als lid van de Legercommissie en als intendant vooral bezig met economische oorlogsvoorbereiding.
- 178 J.B. de Jongh *De Meerdere*'s-Gravenhage 1919.
- 179 P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*. (Amsterdam, 2002) 172-173, Te Velde, 212-223 en J. Bank *1900 Hoogtij van de burgerlijke cultuur* (Den Haag, 2000) 217-218. De *Tucht Unie* was in 1908 opgericht door vrijzinnig-democraat Edo Bergsma (1862-1948), burgemeester van Enschede, voorzitter van de ANWB en lid van het NOC. Ze was voortgekomen uit de vereniging *Volksweerbaarheid*. De eerste aanzetten van H.J.D. van Maanen, een officier, en Herman Kiewiet de Jonge (1847-1935), leraar aan het gymnasium in Dordrecht, dateerden al uit 1905.
- 180 TK 1 februari 1918, 1200 (Van Hamel).
- 181 J.C.C. Tonnet "Moderne oorlogvoering", *VBK* december 1916.
- 182 *Het Vaderland* 24 juli 1921
- 183 TK 20 november 1917, 31 januari 1918, 8 en 9 juni 1921
- 184 TK 23 november 1917 en Van Ravesteyn 18 februari 1919.
- 185 TK 20 februari 1919
- 186 TK 28 november 1918
- 187 J.W. Schot (red.) *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* (Zutphen, 2000) deel 2
- 188 G. Aalders *Operatie Safehaven* Amsterdam 2006
- 189 I.P. de Vooy, *De vredesarbeid van de Artillerie Inrichtingen*'s-Gravenhage, 1920 en David Baneke *Synthetisch denken* (Hilversum, 2008) 103-118.
- 190 J. de Vries *Hoogovers IJmuiden 1918-1968* (Hilversum, 1968) 65 en 111
- 191 L.A. van Roijen, "De Mobilisatie van de economische hulpbronnen van het land, voornamelijk wat betreft munitie en ander oorlogsmaterieel", *VBK* 1920/21, 214-242. Politieke loftuitingen voor Van Roijen door liberale Kamerleden Johan ter Spill (25 mei 1916) (1874-1946) en Dresselhuys (20 februari 1917). Op 2 juli 1918 werd de Commissie voor economische politiek opgericht. TK 1918-1919, 742.
- 192 *VBK* 1920/21, 146-150
- 193 p. 664-670
- 194 NIMH, collectie Snijders, inv. nr. 136.
- 195 Opgericht in 1919 door Benedict Crowell (1869- 1952), een ingenieur met veel ervaring in het bedrijfsleven, die gedurende de oorlog deel uitmaakte van de *General Munitions Board* en vanaf 1917 *Director of Munitions* was.
- 196 M. Bakker *Economische oorlogsvoorbereiding* MA scriptie UvA 2010.
- 197 Buitenlandse voorbeelden van militaire analyses van de oorlog zijn ondermeer R. Doughty *The seeds of disaster* uit 1995, over Frankrijk, en *After the trenches* van W. Odom uit 2008, over het Amerikaanse leger.
- 198 *Te Velde*, 267-275.
- 199 NA, GS inv. nr. 1013 Forbes Wels 15 januari 1924
- 200 NA, GS inv. nr. 26 Forbes Wels aan Van Dijk 11 februari 1923
- 201 G. Polvliet *Is Nederland gereed?* (z.p., 1918), 49. Zie voor deze fixatie op het veldleger ook H. Amersfoort *Een harmonisch leger voor Nederland* NLDA, Breda 2007.
- 202 Zie hiervoor de studie van Schoenmaker.